

ÖZGÜN ARAŞTIRMA MAKALESİ / ORIGINAL RESEARCH ARTICLE

Copyright@Author(s) - Available online at dergipark.org.tr/en/pub/igusbd.
Content of this journal is Licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND) International License.

Adam Smith'in İktisadi Değer Açıklamaları ve Başlattığı Düşünsel Sorgulamaların Analizi

Adam Smith's Economic Value Explanations and Analysis of The Intellectual Questionings That Started

¹Musa KIZILTEPE

Öz

Amaç: Çalışmada iktisadi değer teorilerinin temeli olarak Adam Smith'in iktisadi değere ilişkin yaptığı açıklamaların mercek altına tutulup incelenmesi ve bu açıklamaların iktisadi düşünce içinde başlattığı düşünsel sorgulamaların değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Ricardocu, Marksist ve neoklasik iktisadi değer teorilerinin iyi anlaşılabilmesi için bunların açığa çıkmasına zemin hazırlayan Adam Smith açıklamalarında öne sürülen tezlerin ve bu tezlerin başlattığı düşünsel sorgulamaların bilinmesi gerekmektedir.

Yöntem: Çalışmada nitel analiz tekniği kullanılmış, birincil ve ikincil düzeyde önem arz eden kaynaklara başvurulmuştur. Smith'in iktisadi değer açıklamalarını yaptığı ana eseri Milletlerin Zenginliği birincil düzeyde, Smith açıklamalarını değer teorisinin gelişim seyri içinde ve iktisadi düşünce tarihinin şekillenışı bağlamında inceleme ve değerlendirme konusu yapan eserler de ikincil düzeyde önem arz eden kaynaklar olarak incelenmiştir.

Bulgular: Smith'in iktisadi değer açıklamasını, ihtiva edilen emek, toplama değer ve kumanda edilen emek olmak üzere üç ayrı tez üzerinden yaptığı, bu tezlerin değişen toplumsal koşullara ve Smith iktisadında değer açıklamasına başvuru bağlama göre şekillendiği, değer teorisinin gelişimi bakımından da düşünsel sorgulama zemininin bu tezlerin üzerinde yükseldiği tespit edilmiştir. Emegin yalnız başına değer ölçüsü olup olamayacağı, sermayenin emek cinsinden ifadesinin mümkün olup olmadığı, iktisadi değer yaratımında sermaye ve arazinin emek kadar başat rolü olup olmadığı sorgulamaları, ardından gelen dönemde Smith tezlerinin değer teorisine gelişme yolunu açtığı tartışmaların omurgasını oluşturmuştur.

Sonuç: Çalışma sonucunda Adam Smith'in iktisadi değer açıklanmasına yönelik öne sürdüğü tezlerin düşünce tarihindeki öneminin, bu tezlerin birbirleri ile tutarlı olmasından değil; Smith sonrası geliştirilen değer teorilerinin tamamen Smith'in yarattığı düşünsel sorgulama zemininin üzerinde yükselecek olmasından ileri geldiği anlaşılmıştır. Smith'in tezleri, sonrasında iktisadi değer üzerine geliştirilecek fikirlerin filizlenmesini ve zamanla sınıflara ayrılmasını sağlamıştır. Emek-değerin farklı ele alışları ve fayda-değer kulvarlarında ayrılarak yol alacak iktisadi değer teorilerinin temeli, Smith tezlerine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Adam Smith, iktisadi değer, ihtiva edilen emek, toplama değer, kumanda edilen emek

¹Dr., Bağımsız Araştırmacı, Ankara, Türkiye.

✉ kiziltepe@gmail.com

Geliş/Received: 04.04.2025

Kabul/Accepted: 12.01.2026

Abstract

Aim: The aim of this study is to examine Adam Smith's explanations on economic value as the basis of economic value theories and to evaluate the intellectual questionings these explanations started within the economic thought. In order to better understand the Ricardian, Marxist and neoclassical economic theories of value, it is necessary to know that the value theses put forward in Adam Smith's explanations and the ways of thinking that theses initiated.

Method: Qualitative analysis technique was used in the study, and resorted to primary and secondary kinds of sources. While Smith's main work, *The Wealth of Nations* in which he explained economic value theses, is examined as the primary source of importance, the others that evaluate Smith's explanations within the development of theory of value and the formation of the history of economic thought are also examined as the secondary sources of importance.

Results: It has been determined that Smith explained economic value through three theses, namely labour embodied, aggregate value, labour commanded; which are the theses were shaped according to changing social conditions and the context in which Smith's explanation of value applied; and that the intellectual basis for the development of value theory was built upon these theses. The questionings of whether labour alone can be the measure of value, whether capital can be expressed in terms of labour, and whether capital and land play as dominant role as labour in the creation of economic value, formed the backbone of the debates that followed, paved the way for the development of economic value theory, based on Smith's theses.

Conclusion: As a result of the study, it was understood that the importance of the theses put forward by Adam Smith regarding the explanation of economic value in the history of thought did not come from the consistency of these theses with each other, but from the fact that the theories of economic value developed after Smith were entirely based on the intellectual ground of questionings created by Smith. Smith's theses enabled ideas to be developed on economic value to sprout and to be divided into classes over time. The basis of economic value theories, which will proceed by separating into varying labour-value interpretations and utility-value classes, is based on Smith's theses.

Keywords

Adam Smith, economic value, labour embodied, aggregate value, labour commanded

Giriş

İskoç aydınlanmasının öncü düşünürü Adam Smith, esasında bir etik felsefecisi olarak bilinse de sosyal bilimlerin tüm alanları üzerine değerlendirmeler yapmış ve eserler vermiş bir düşünürdür. 1759 tarihli *Ahlaki Duygular Kuramı*, 1776 tarihli *Milletlerin Zenginliği* ve (1762-1766 arasında Glasgow Üniversitesi'nde verdiği derslerin sonradan bulunan notlarının 1895 tarihinde basımıyla vücut bulan) *Hukuk Üzerine* adlı eserleri ile tanınmıştır. Modern anlamda felsefeden psikoloji ve sosyolojiye, oradan hukuk, maliye ve iktisada doğru genişleyen bir yelpazede tezler öne sürmüş önemli bir dönem entelektüelidir.

Ahlaki Duygular Kuramı'nda değeri felsefi, psikolojik ve etik düzeyde inceleyen Smith'in, kaynağı empatiye dayandırılan insan davranışlarının toplum tarafından gördüğü takdiri değer olarak tanımladığı, kişinin içsel adalet duygusu ile toplumsal takdir arasındaki bağ üzerinden felsefi, psikolojik ve etik düzeyde oluşan değeri bu eserinde ele aldığı görülür (Smith, 2025). İnsan davranışlarının hak ettiği takdir ile toplum tarafından gösterilen takdir arasında bazen farklar olabildiği, bunun algılanan değer ile gerçek değer arasında bir ayrım yaratabildiği, bazen değer bir gösteriş ya da yanılsama ile oluşabildiği ve gerçek değer ancak bir tarafsız gözlemci tarafından ölçülebileceği gibi önermeleri, Smith tarafından iktisadi değer tezleri öne sürülmeden önce dile getirilmişti.

İnsanlar arası ilişkilerdeki duygudaşlık, onay ve erdemler üzerinden normatif temelde inşa edilen felsefi ve etik değer, Smith elinde insanlar arasındaki iktisadi ilişkiler özel olarak incelendiğinde pozitivite temelli iktisadi değer tezlerine dönüşmüştür. Smith'in felsefi ve etik düzeyden iktisadi ilişkiler düzeyine geçmeden önce, bir ara kademe olarak, adaletin değeri, kamu düzeni ve bunun meşruiyeti, devlet, devletin yükümlülükleri ve bunun erdemi gibi konu başlıklarını da *Hukuk Üzerine* adlı eserinde, daha doğrusu üniversite kürsüsünde verdiği derslerde işlediği de görülür. Smith'in bu geçişte empati menşeli felsefi ve etik değerden adaletin kurallarına bir tahvil yaparak toplumsal kurumların varlığını temellendirip meşrulaştırdığı anlaşılmıştır. Adaletin, mülkiyeti, sözleşme ve cezaları yaratan ve koruyan bir mekanizma olması, devletin varlığı ile görev ve sorumluluklarını meşru hale getirmektedir (Smith, 2018). Bu türlü düşünce ve önermeleriyle de Smith'in aslında felsefi ve etik değer in açıklaması üzerine örtülü bir kurumsal değer in varlığını ortaya koyarak, diğer deyişle toplum kurumlarının değerine dair önce bir düzlem yaratıp ardından iktisadi değer in açıklamasına doğru ilerlediği, Smith üzerine yapılan değerlendirmelerde yer alan önemli bir boyut

olarak dikkat çekmiştir. Felsefeden, psikoloji ve etikten hukuka, hukuktan sonra iktisadi sistem analizine doğru yol alan bir düşünüş biçiminin Smith algılarının sistematığı olduğu söylenebilir (Peach, 2010, s. 408-411).

İçine doğduğu sosyoekonomik konjonktür itibarıyla Smith'in yaşadığı dönem, Orta Çağ üzerine merkantilist ve fizyokratik dönemleri yaşamış Avrupa'nın sıradaki evresinin başlangıç zamanları idi. Feodalizmin çözülmesi ardından toplumda çeşitlenip büyüdüğü görülen zanaat ve imalat (*manufacture*) faaliyetlerinin ön plana çıktığı zamanlar, Smith'in yaşadığı dönem idi. Kitlesel üretim ve sanayileşme dönemi henüz gelmemiş olsa da iç ve dış ticarete yönelik mal üretimi ve değişimin, uzmanlaşan iş/emek gücünün, iktisadi ilişkilerdeki kompleksleşmenin, alışılmış yaşamı değiştirdiği gözleniyordu.

Smith öncesinde iktisadi ilişkiler ve iktisadi değer, kilise otoritesinin şeri hukuku döneminde sergilenen (*cannonist*) anlayış, merkantilist dönemin anlayışı ve Smith'in hemen öncesinde başlayan imalatçılık döneminin anlayışı olarak bir kronolojiye oturtulabilir. Orta Çağın iktisadi düzlemi, küçük insan topluluklarının ihtiyaçlarının görümü maksadıyla dışa kapalı bir devre içinde üretimin yapıldığı ve malların değişim yeri olan yerel pazarın kilise otoritesinin koyduğu kurallar çerçevesinde işlediği görülen bir evre idi. Bu otorite zayıfladıkça insan toplulukları arasında mal taşımacılığı ve ticaretin genişlediği, bunun bir ticari kar yaratabildiği, daha sonra bu etkileşimin deniz aşırı düzeylere çıkarak büyüdüğü, bu büyüme ile de üretimde emeğin kontrolünün karı arttırabildiği anlaşılarak yarı imalatçı yarı tüccar profildeki aktörlerin iktisadi sistemde yer etmeye başladığı bir evreye geçilmiştir. Sadece imalatçı olmakla yarı imalatçı yarı tüccar olmak, yahut bir imalatçılar/tedarikçiler ağını temsil eden tüccar olmak arasında ciddi bir getiri/kar farkı bulunduğu, bu farkın da önemli bir rekabet üstünlüğü yarattığı, anlaşılmıştır. Bu dönemlerde de para döngüsü, çalışanlar ve kar faktörleri üzerinden iktisadi faaliyetler analiz edilerek anlamlandırılmaya çalışılıyordu. Ancak, genel itibarıyla bu dönemlerdeki iktisadi analizleri basit gözlemlere ve yüzeysel değerlendirmelere dayalı analizler olarak betimlemek mümkündür.

Smith'in *Milletlerin Zenginliği* eserini ortaya koyması ile birlikte, üretimdeki ve değişimdeki ilişkilerin, gelişme/büyüme ve bölüşümün, farklı iktisadi faaliyetlerin ve sektörlerin, esasında hep birden bir bütün olduğu, haliyle de bu iktisadi olaylar evreninde makro tahlillerin yapılabileceği düşüncesi gündeme gelmiştir. İktisadi evrende birbirinden bağımsız gerçekleşiyor gibi görünen pek çok mikro olay ile makro olaylar, dengeler, değişimler, birbirine etki eden biçimde gerçekleşmekteydi. Bu iki düzey arasında birey, üretici, tüketici, değişim, toplum, toplumsal iş bölümü, milli gelirin yaratılması gibi dinamikler ile emeğin akışı, hammaddenin akışı, sermayenin akışı ve nihai malların akışı gibi dinamikler arasında bir paralellik ve bütünsellik söz konusu idi, ki bu anlayışla şekillenen Smith iktisadı ile iktisadi düşünce yeni bir paradigmatik evreye geçerek bilimselleşmiş ve modern iktisadi düşüncenin temelleri Smith aracılığıyla atılmıştır. Bu bütünsel mikro ve makro ilişkilerin tahlillerinin objektivite düzleminde yapılması, iktisadi sistemin temelleri ve doğasının ne olduğunun sorgulanması, unsur ve bileşenlerinin gösterilmesi, bunlar üzerinden parça-bütün bağları vurgulanarak iktisadi zenginlik ve refahın (artışının) açıklanması, Smith iktisadının ana karakteri olmuştur.

Bu düzlemde iktisadi değer ne olduğu sorgusu ve bunun objektif açıklaması, mikro ve makro düzeyli olay ve olguları birbiri ile ilişkilendirebilen stratejik bir analiz aracına dönüşmüş; iktisadi değer açıklanabildikçe iktisadi sistemin doğal ya da doğal olmayan (aksak) özelliklerinin anlaşılması mümkün hale gelmiştir. Bu kapsamda Smith, fizyokratik dönemde refahın ve üretim gücünün ana kaynağı olarak görülen arazinin yerine toplumdaki iş bölümünü, bunun niteliğini ve yarattığı kompleks ilişki ağlarını gelişmenin dinamiği olarak göstererek yeni bir iktisat algısı yaratmıştır. Bu tür bir gösterim kapsamında *Milletlerin Zenginliği* eserinin 1. Kitap'ı 4. Bölümü'nde kullanım-değişim değeri ayırdını ve elmas-su paradoksunu sorgulayan Smith, 5. Bölümü'nde değer objektif değişmez ölçüsünü, 6. Bölümü'nde değişim değerinin bileşenlerini ve 7. Bölümü'nde de parasal fiyatın parasal olmayan (doğal) fiyattan farkını ve sapabilirliğini tartışarak iktisadi değeri irdelemiştir. Bu irdeleme boyunca da Smith elinde iktisadi değer, üç farklı tez üzerinden açıklanmıştır.

İhtiva edilen emek, toplama değer ve kumanda edilen emek tezleri olarak bilinen bu tezler, Smith iktisadında sistemi, içindeki ilişkileri, mikro ve makro ölçeklerin bağlarını açıklayabilen tezler olsalar da, buna hizmet ederken gelişmeyi açıklayabilen, bölüşümde sınıflar/kesimler gerçeğini betimleyen açıklamalar olarak işe yarar bulunsalar da; iktisadi düşüncenin Smith sonrası ilerleyen aşamalarında bu tezler arasında teknik açıdan bazı tutarsızlıklar bulunduğu, mutlak objektif iktisadi değer açıklamasının Smith elinde tastamam yapılamadığı, yahut mutlak objektif değer açıklamasının yapılmasının zaten imkansız olduğu gibi eleştirilerin de öznesi haline gelmiş ve iktisadi değer teorisine dair yeni fikirlerin, Smith tezlerinin eleştirilmesi ve revizyonlara konu edilmesi suretiyle ortaya çıkabildiği görülmüştür. Günümüzde de hala süregittiği görülen iktisadi değer teorisine dair tartışmaların ve anlaşmazlıkların temelinin, tümüyle Smith tezlerinden kaynak aldığı ve iktisadi değer konusundaki diğer tüm bilimsel görüşlerin Smith tezleri temel alınarak geliştirilen teoriler olduğu anlaşılmıştır. Bu bakımdan, Smith'in iktisadi değer açıklamaları farklılaşabilen iktisadi değer teorilerinin kökeni olması sebebiyle önem arz etmektedir.

Bu önemin üzerine, çalışmada Adam Smith'in iktisadi değer açıklamaları öncelikle birer tez olarak muhteviyatları itibarıyla incelenmiş, sonrasında da bu açıklamaların gündeme gelmesi ardından değere ilişkin hangi temel sorgulamaları başlattığı üzerinde durulmuştur. Smith'in tezleri ile yarattığı ve başlattığı düşünsel sorgulama zemininin, bir yandan Smith'in eleştirilmesine kaynaklık ederken öbür yandan Smith tezlerinin yeniden yorumlanması ve revize edilmesi suretiyle de iktisadi değer teorilerinin yaratılmasına nasıl vesile olduğu incelenmiştir. Ricardocu iktisat, Marksist iktisat ve neoklasik iktisat okullarını birbirinden ayırtan temel, Smith'in değer açıklamalarının farklı yönlerden ele alınması, farklı yorumlanması ve farklı formlarda revize edilmesi ile ilgilidir. Çalışmanın ilk bölümünde Smith'in iktisadi değer açıklamaları, ikinci bölümünde bu açıklamaların ardına bıraktığı düşünsel sorgulamalar, üçüncü bölümünde bu sorgulamaların nasıl Smith eleştirileri ve revizesine dönüşerek teorilerin açığa çıkmasına vesile oldukları açıklanmıştır. Sonuç bölümünde de Smith tezlerinin temel ve köken olma niteliğinin önemine dair özet mahiyetinde genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Adam Smith'in İktisadi Değer Açıklamaları

Smith, iktisadi değer denildiğinde; tek bir malın tek bir mal ile takası söz konusu ise "fiyatın", tek bir malın tüm mallarla takas edilebilecek standart bir mal ile varsayımsal takası söz konusu ise de "değerin" kast edildiğini anlar ve kavramları genel itibarıyla bu kabule göre kullanır. Smith'te itibari ve gerçek fiyat ayrımı bulunur. İtibari fiyat, malın para ile değişiminin bir göstergesi iken; gerçek fiyat, mala sahip olmak üzere hayattan harcanıp tüketilenlerin göstergesidir (Dobb, 1973, s. 48; Graam, 1988, s. 231; Kennedy, 2008, s. 127). Gerçek fiyat, ifadesini para cinsinden bulmaz; ancak ifadesini başka bir standart mal cinsinden bulurdu. Tüm malların takas edilebileceği standart bir mal bulunursa ve bu mal da malın kendisinin parasal olmayan ifadesi ile karşılaştırılabilirse değer bir açıklamasını yapmak mümkün hale gelebilirdi. Smith, değer açıklamasını yapmak için öncelikle bu yola başvurmuştur. Ancak, sonrasında bunun değişen (ilerleyen) toplumsal bağlamda yetersiz bir açıklama olduğuna kanaat edince de bu yaklaşımdan vazgeçip değer açıklamasını itibari fiyatlarla yapmayı denemiştir¹ (Kennedy, 2008, s. 123). Tüm malların itibari fiyatlarının (ki bunlar günlük değişebilir) ortalamasına "piyasa fiyatı" denirse ve bu fiyatın zaman serisi çıkarılırsa bu serinin bir eğri şeklinde gerçekleştiği görülür. Smith (2012, s. 63-68), bu eğrinin sapmasız ve dalgasız temsilini yapan doğruya "doğal fiyat" adını verir. Bu kavram, Smith'in iktisadi değer açıklaması için çok önemli bir temel kavram haline gelir. Doğal fiyat, bir doğru ve onun fonksiyonudur. Değer, bu doğru üzerinden analiz edilebilir. Piyasa fiyatı doğru etrafında zaman boyunca az ya da çok dalgalansa da doğrunun eğimi değişmez ve temsil, iktisadi değer kendisi olarak kabul edilebilirdi² (Dobb, 1973, s. 43).

Smith, "Malın değerini belirleyen nedir?" sorusunu kendisine sorduğunda, ilk önce Aristo'dan miras kalan kullanım değeri ve değişim (mübadele) değeri kavramlarına başvurmuştur. Su ve hava gibi şeylerin insan için hayati ve büyük kullanım değeri bulunurken değişim değeri bulunmamakta; öte yanda ise elmasın insanlar için herhangi bir kullanım değeri bulunmazken yüksek dereceden bir değişim değeri bulunmaktaydı (Smith, 2012, s. 30). O halde bir malın fiyatı ile değeri kesinlikle birbirinden farklı şeyler olmalıydı. Fiyat zaman içinde ve yere göre değişebilmekteydi, ancak iktisadi değer zaman ve yere göre değişmeyen bir ölçüsü varsa anlamlıydı. Bu ölçünün de malın kullanışlılık özelliği olmadığı açıktı. Zira kullanım değeri yüksek olan malın değişim değeri düşük, kullanım değeri düşük olan malın değişim değeri yüksek olabilmekteydi³ (Douglas, 1966, s. 78; Kaushil, 1973, s. 61; Vivenza, 2001, s. 144).

Smith'e (2012, s. 70-71) göre tarih boyu yaşanan toplumsal süreç, eğer ilkel toplum (*early and rude state*) ile özel mülkiyet ve sermayenin bulunduğu ileri toplum olmak üzere ikiye ayrılırsa; herkesin ihtiyacını kendi emeği ile karşılamak zorunda olduğu ilkel toplum döneminde bir şeyin değeri onu elde etmeye harcanan emekten başka bir şey

¹ Smith'te itibari - gerçek fiyat ayrımı, özellikle bir mal olarak emeğin kendisi için önemlidir. Emeğin itibari fiyatı ücret iken; gerçek fiyatı geçim malları miktarı ve emekçinin yaşam standardıdır (Das Gupta, 1960, s. 107; Hueckel, 2000, s. 479; Kaushil, 1973, s. 62-63).

² Smith'e (2012, s. 61-62) göre piyasa fiyatının doğal fiyattan sapmasının ana nedeni, pazara gelen mal miktarları ile efektif talebin uyumsuzluğu idi. Ancak, bu tek neden değildi; bir uyumsuzluk nedeni de rekabetti. Üretim ve ticarete rekabet ne kadar çoksa sapma o kadar az olurdu. Piyasa fiyatı ve doğal fiyatın eşit hale gelmesi, ekonomide tam denge hali idi. Smith'in meşhur görünmez el teorisi, aslında piyasa fiyatını doğal fiyata yakınsatan (*gravitation*) dinamik ve sonraları geliştirilecek ekonomik denge modeli fikrinin de temeli idi (Kaushil, 1973, s. 66; Kazgan, 2012, s. 12, 20-21; Kennedy, 2008, s. 132-133; Piel, 1999, s. 114-115, 137). Doğal fiyat, Smith için değişim değerinin ötesinde bir anlam taşımaktaydı. Modern terimlerle eğer değişim değeri piyasa fiyatının kısa dönemli denge hali ise doğal fiyat, piyasa fiyatının uzun dönemli denge haliydi (Kazgan, 2018, s. 74). Piel'e (1999, s. 140-142, 146) göre doğal fiyat, Smith için bundan da fazlasıydı. Smith eserlerinin tümü incelendiğinde doğal fiyatın, teknik karşılığının ötesinde aslen insanların davranışları ve eylemlerinden ileri gelen, tarihsel ve örfi olarak yerleşmiş olan toplum içindeki değer örüntüleri ve ilişkilerinin yansıması olarak da kullanıldığı anlaşılmaktaydı.

³ Vivenza'nın (2001, s. 142) aktardığına göre Pufendorf, Locke ve Law'un da tartıştığı, elmas-su paradoksu olarak bilinen kullanım değeri ile değişim değerinin paralel düzeyde gerçekleşmemesi sorunu, Douglas'a (1966, s. 77) göre Smith'le birlikte elmas ile değiştirilebilen mallara karşı su ile değiştirilebilen mallar farkı sorgulamasına dönüşüp daha popüler bir düşünsel sorun haline gelmiştir.

değildi. İlkel toplumda bir avcı bir kunduzu avlamak için iki gün harcıyor ve geyik avına çıktığında bir günde bir geyik avlayabiliyorsa mal olarak bir kunduz değeri iki geyik değerine eşit olmalıydı ve bunların karşılıklı olarak eşdeğerlikle takası yapılabilirdi (Smith, 2012, s. 51). Bu koşullar altında *emek*, iktisadi değeri yaratan unsur olduğu gibi *emek miktarı* da (tüm mallarla takas edilebilir standart mal olarak) iktisadi değer ölçütü⁴ idi (Barber, 1995, s. 41; Bozpinar, 2020, s. 77; Genç & Çağlayan, 2017, s. 670; Hunt, 2009, s. 82, 141; Kazgan, 2018, s. 75; Kennedy, 2008, s. 118; Küçükcalay, 2015, s. 233). Bu önerme, *emek-değer teorisinin* temelidir. İlkel toplumda her mal, malı üretmek veya mala sahip olmak için harcanan belli bir emek miktarını temsil ediyordu. O halde mallar, *ihtiva ettikleri emek miktarı* cinsinden ifade edilir ve bu ifade de mallar için geçerli ortak kabul olursa değer buradan çıkarsanabilirdi. İnsanların mallara olan talep ve arzusu zamana ve yere göre değişebiliyor olsa da malın üretilmesi ve sahipliği için harcanan (veya harcanacak) emek, değişmezdi. Öyleyse değer en iyi ölçüsü *emek*, en iyi ölçütü de *emek miktarı* idi (Dobb, 1973, s. 47; Kazgan, 2012, s. 20; Smith, 2012, s. 31, 52).

Özel mülkiyet ve sermayenin bulunduğu ileri toplum evresine gelindiğinde ise değişim amacıyla yapılan üretim miktarı artmış,⁵ insanlar birbirlerine üretimde kullanmak üzere araç gereçler sağlar hale gelmiş ve arazi bireysel olarak mülklenilmişti. Bu toplumda üretimin başlaması ve gerçekleşmesi için araç gereç sağlayan kişilere de arazi sağlayan kişilere de çıktıdan bir pay ayrılması, yani değişimin olabilmesi için sermayedara da arazi sahibine de değerden pay bırakılması gerekirdi (Agrawal, 2022, s. 8; Dobb, 1973, s. 46). Dolayısıyla ilkel toplum ekonomisini ve dinamiğini anlamak için yeterli olan *malda ihtiva edilen emek miktarı*, bu yeni toplumda açıklayıcı kabiliyetini yitirdi (Kazgan, 2018, s. 75-76). Bu toplum, -emekçiler (işçiler), -sermayedarlar, -arazi sahipleri kesimlerinden oluşan ve bunların hep birlikte üretim sürecine dahil olduğu yeni bir tür toplum idi. Bu kesimler üretim çıktısından (veya getirisinden) birer pay istemekteydiler ve bu paylar da sırasıyla; -ücret, -kar ve -rant idi. Bu toplumda sermayedar ve arazi sahipleri emekçilerin emeğini yıllık olarak peşin satın alır, onu yöneterek kazanç elde etmeye çalışırlardı (Barber, 1995, s. 42; Genç & Çağlayan, 2017, s. 670). Belli bir birim fiyata yıllık peşin satın alınan emek için üretim süreci sonunda emekçilere ücret ödenir, üretimin çıktısının pazarda bu ödeme miktarı üzerinde fiyatlanması ve aradaki farkın sermayedar ve arazi sahibine pay olarak kalması istenirdi. Üretimin amacı bu fazla fiyatı elde etmek olmasa üretmeye ve emeği kullanmaya girişmenin anlamı yoktu. Demek ki bu yeni toplum, ücret aracılığıyla sermayedarlar ve arazi sahiplerinin emeği kullandıkları bir sistemdi ve bunun mümkün olduğu bir sistemde değeri yaratan biricik faktörün emek olduğunu iddia edebilmek artık mümkün değildi (Smith, 2012, s. 52). Bu toplumda, ücret + kar + rantın bir araya gelmesiyle oluşmuş, toplama bir mal değerinden bahsetmek gerekemekteydi.⁶ Smith'e (2012, s. 50-59) göre bu somut durum, ileri toplum evresi ve üretiminde kendisinin önerdiği *malda ihtiva edilen emek miktarı* esasıyla yapılan iktisadi değer açıklamasının geçerliğini yitirmeye mahkum olduğu anlamına gelmekteydi⁷ (Agrawal, 2022, s. 9; Bocutoğlu, 2012, s. 127-130; Bozpinar, 2020, s. 78; Genç & Çağlayan, 2017, s. 670; Kazgan, 2018, s. 74; Kennedy, 2008, s. 119, 126, 129; Sinha, 2010, s. 8-10).

Smith'in öncü değer önermesinin özel mülkiyet ve sermayenin bulunduğu ileri toplum evresinde geçerli olmayacağına yönelik düşünceleri, cari ekonomi içinde yaptığı bir gözleme dayanmaktadır. İlkel toplumda avcılar avlanmayı tüketim yerine değişim amacıyla yaptıklarında, ava harcadıkları emeği esas alarak nispi bir değere ulaşıp değişimi gerçekleştirebiliyordu. Öyleyse ileri toplum evresinde de malların nispi değerleri arasındaki ilişkinin üretim için emek harcayanlara ödenen ücretlerin oranı üzerinden açıklanabilmesi gerekirdi. Örneğin, belli bir miktarda A malı üretimi için emek harcayana ödenen ücret X, aynı miktar B malı üretimi için emek harcayana ödenen ücret Y ise; A ve B malları

⁴"Ölçüt" kavramı, değer tartışmasında bir ölçünün birim göstergesi anlamında kullanılmaktadır. Örneğin uzunluğun ölçütünün milimetre, ağırlığın ölçütünün miligram olması gibi... Dönemindeki tartışmalarda bu kavram, en çok Fransızca'daki karşılığı "numeraire" sözcüğü ile ifade edilmiştir. Sonrasında klasik iktisadi dönem tartışmalarını domine eden bir konu haline gelmiş, klasik iktisatta değer olabilecek en doğru ölçütü sürekli aranmış ve tartışılmıştır.

⁵Smith'in hemen öncesindeki dönemde ekonomik sistemin itici gücünün bireysel çıkarlar olmasına yönelik bir düşünsel zemin hazırlanmıştı. Bireylerin özgür etkileşimi kaos yaratmaz, içsel mantığı bulunan bir düzen yaratırdı. Doğal düzen (*natural state*) ilkesi olarak da bilinen temel, bireyin kendisi için çalıştığına inanırken diğerleri için de çalışıyor olması olarak betimlenmiştir (Agrawal, 2022, s. 8; Dobb, 1973, s. 38-41; Kazgan, 2012, s. 17-18; Kennedy, 2008, s. 120-121; Koyuncu, 2020, s. 23; Piel, 1999, s. 121, 131). Smith (2012, s. 12, 18, 24), iş bölümü ve uzmanlaşmanın daha fazla değişimi ve bolluğu doğurduğunu söylemiştir. İş bölümü ve uzmanlaşma toplumu, aynı zamanda emek miktarının kendi ürettiği mallar sepetinden başkalarının da ürettiği daha büyük ve çeşitli mallar sepetine doğru genişlemesi anlamına da gelmekteydi.

⁶Literatürde sonraları *maliyet-değer teorisi* olarak da anılacak *toplama değer yaklaşımı* için Smith (2012, s. 54) şu tanımlamayı yapar: "... her malın fiyatı, eninde sonunda bu üç kısımdan birine veya ötekine yahut bunların hepsine birden dönüşür. Her gelişmiş toplulukta, bu parçaların üçü de az çok, malın pek çoğunun fiyatına terkîpçi unsur olarak girer."

⁷Smith yeni toplumdaki arazi sahibi ve sermayedar sınıflarını doğal düzenin doğal sonuçları olan toplumun doğal sınıfları olarak görmüş; rantsız ve karsız bir toplumun mümkün olabileceğine dair herhangi bir fikir ve öneri ileri sürmemiştir. Smith için doğal ve organik bir toplumsal dönüşüm süreci söz konusuydu. İlkel toplum için "*emeğin tüm üretimi emekçiye aittir*" önermesini kullanan Smith, üretimde ilk makineleşmeler ve bireysel mülklenme görüldükçe de "*emeğin tüm üretimi daima emekçiye ait değildir*" önermesine geçiş yapmıştır (Douglas, 1966, s. 96-98; Kennedy, 2008, s. 124-125).

değişim değerleri arasındaki ilişkinin X/Y ücreti oransallığında, buna paralel bir seviyede gerçekleşmesi gerekirdi. Smith, piyasada oluşan mal fiyatlarının bu oransallığı yansıtmadığını gözleyince iktisadi değer ölçüsünü bulduğunu düşündüğü önerme ile piyasa gerçeklerinin uyuşmadığını kabul etmek ve iktisadi değer açıklamasını başka bir yöne evriltmek zorunda kalmıştır. Bu ileri toplum ekonomisinin toplanmış bir değerle ancak açıklanabileceğini gören Smith'in *toplama değer yaklaşımı*⁸ dayalı yeni önermesi ise sonraları *üretim maliyeti teorisi* olarak anılacak, artık üretim faktörlerinin tamamının katkısıyla oluşan bir iktisadi değerden bahsedilecektir⁹ (Hunt, 2009, s. 84; Kennedy, 2008, s. 132; Tutan & Bowen, 2005, s. 42-43).

Bazı araştırmacılar Smith'in iki farklı, bazıları ise üç farklı değer açıklaması yaptığını iddia ederler. Bazılarına göre Smith, *ihativa edilen emek (miktarı)* ile bir tane, *toplama değer yaklaşımı* ile ikinci bir tane değer açıklaması yapmıştır. Ancak, bazı araştırmacılara göre ise Smith, bu ikisinin yanında bir de malın değerinin ücret esasıyla ifadesi üzerinden üçüncü bir değer açıklaması daha yapmıştır. Yukarıdaki örnekte ücretlerin oranı için eserinde *kumanda edilen emek* kavramını kullanan Smith, bu kavramı kullandığında ücret üzerinden bir değer ölçümü yapmaktadır. *Kumanda edilen emek*, emekçilere ödenen ücret ve emekçilerin geçim için satın alabileceği mal miktarının karşılığı idi. *Ihtiva edilen emek (labour embodied)*, birim zaman (veya birim iş) için lazım olan kas kuvvetlerinin toplamı iken; *kumanda edilen emek (labour commanded)*, birim zaman (veya birim iş) için emeğe ödenen ücretlerin toplamı, diğer ifadeyle de birim emek değerlerinin toplamı idi. Smith eserinde bu kavramları çoğu zaman birbirlerinin yerine kullanmış olsa da pek çok düşünürü göre bunlar aynı şeyin ifadesi olamazdı. Çünkü *ihativa edilen emek* tezi ile mal değerinin malı üretmek için gerekli emek (gücü) birimlerinin toplam miktarı olduğu, *kumanda edilen emek* tezi ile mal değerinin o mal ile satın alınabilen emek birimleri toplam miktarı olduğu, iddia edilmekteydi. *Kumanda edilen emek*, Smith için doğrudan emeğin itibari fiyatı (nominal ücreti) demek değildi; bir malın mal olarak satın alabileceği emek miktarı demekti. Emek de para ile satın alındığından, mal ve emek miktarı arasındaki geçiş ilişkisinin kurulması için mecburen ücrete başvurmak, ücret üzerinden bir ilişki köprüsü kurmak gerekemekteydi. Ancak, iktisadi değer açıklamasını *ihativa edilen emek* üzerinden yapmakla *kumanda edilen emek* üzerinden yapmanın farklı açıklamalar olduğu görüşü zamanla ağırlık kazanmıştır. Çünkü bir tanesinde değer ölçütünün bir kuvvet, diğerinde -her ne kadar o kuvveti satın alabilecek para kastedilse de- değer ölçütünün bir fiyat olduğu iddiası bulunmaktadır (Naldi, 2003, s. 548, 552-553; Peach, 2008, s. 822-823; Rosenbluth, 1969, s. 311). Douglas'a (1966, s. 88, 91) göre de *Milletlerin Zenginliği*'nde iç içe ve aşağı yukarı aynı sayfalarda işlenen bu kavramlarla, farklı birer değer açıklaması yapılmaktaydı ve Smith muhtemelen iki ayrı açıklama yaptığının pek farkında değildi.¹⁰ Şu halde değer açıklanırken *ihativa edilen emek* ile *kumanda edilen emek* esasları aynı anda, aynı maksatla kullanılabilir miydi?

Bu iki esas ve toplama değer yaklaşımı üzerinden iktisadi değeri açıklamaya çabalayan Smith'in tezleri, iktisadi değer teorisine dair diğer tüm bilimsel önerme, tartışma ve değerlendirmelerin temelini oluşturmaktadır. Sonraları değer tartışılarak geliştirilecek teorileri, Smith önermelerinden kaynak alır. Örneğin, Smith'in *ihativa edilen emek (miktarı)* esası ile *kumanda edilen emek* esası arasındaki çok net olmayan ayrım Ricardo tarafından hayli eleştirilecek, Smith üzerine geliştirilecek Ricardocu emek-değer açıklamasının temel çıkış noktası, bu karışıklığın eleştirisi olacaktır. Yalnız Ricardo değil, Marx ve neoklasik düşünce temsilcileri tarafından da Smith'in iktisadi değer açıklamalarına çeşitli eleştiriler yöneltilecek ve bu eleştiriler de değer teorisinin ilerletilmesi bakımından önem arz edecektir (Douglas, 1966, s. 91; Meek, 1956, s. 78).

Değer teorisinin nasıl ve hangi kulvardan ilerletileceğinin önemi, doğrudan iktisadi sistemin nasıl açıklanacağı sorusuyla ilgili, derinlikli ve iktisadi düşünce okullarının kurucu temellerini atan bir sorudur. Çünkü değer açıklanması ile gelişme/büyüme, üretim ve piyasa ilişkileri ile bölüşüm teorileri kurularak, bu olgu ve kavramlar açıklanabilir hale

⁸"Her toplulukta ya da her bölgede, emeğin yahut mal mevcudunun (sermayenin) her çeşit kullanılışında, gerek ücret gerek kar için, ortalama ya da alışılmış bir kerte vardır. ... Bir malın fiyatı, toprak rantı ile emek ücretini ve ... karı, doğal kertelemeye göre ödemeye yetecek olandan ne az ne de çok ise bu mal, doğal denecek fiyattan satılmaktadır." (Smith, 2012, s. 59-60)

⁹Smith'in (2012, s. 56-57, 360) *toplama değer yaklaşımı* aynı zamanda ekonomik gelirin üç üretim faktörü (haliyle sahipleri) tarafından bölüşüldüğü anlamına da gelmekteydi ve bu doğaldı. Douglas'a (1966, s. 77) göre Ricardo, birtakım sosyalistler ve Marx, bu doğallık fikrine yapılan çeşitli itirazlara dayanarak meydana atılmışlardır.

¹⁰*Milletlerin Zenginliği*'nde *ihativa edilen emek* ile *kumanda edilen emek* esasının iç içe işlendiği en kritik pasaj aşağıdakidir:

"Her şeyin gerçek fiyatı, yani elde etmek isteyen kimse için gerçekten pahası, o şeyi edinmenin eziyeti ve zahmetidir. Bir şeyi elde etmiş olup, elden çıkarmayı ya da bir başka nesne ile değiş etmeyi isteyen kimse için o şeyin gerçek değeri, kendi üstünden atıp başkalarının sırtına yükleyebildiği eziyet ve zahmettedir. Para ya da mal ile satın alınan, emek ile satın alınmıştır. Tıpkı alımızın teri ile satın aldığımız şey gibi... Bu para ve mallar, hakikatte bizi o yorgunluktan esirgemiş olur. Bunlar, o sırada eşit miktarda bir emek değeri taşıdığı var sayılan şey ile değiş ettiğimiz, belirli bir miktar emeğin değerini kapsar. Emek, her şeyin ilk pahası, yani asıl satın alma bedeli olarak ödenmiş akçesidir. ... Onu bazı yeni ürünlerle değiş etmek isteyen servet sahipleri için o servetin değeri, bu kimselere satın alma veya egemen olma imkanını verebildiği emek miktarına tamı tamına eşittir." (Smith, 2012, s. 32)

gelmektedir (Douglas, 1966, s. 77). Eğer değer teorisi, emek ölçüsü ve emek miktarı ölçütü üzerinden kurulursa bütün bir iktisadi sistem tek bir parametre üzerinden incelenebilir düzleme indirgenebiliyor, bu yaklaşım tüm iktisadi ilişkileri ortak bir paydada basitçe anlaşılabilir ve yorumlanabilir hale getiriyordu. Eğer değer teorisi, iki ya da üç parametre üzerinden kurulacaksa da bu parametrelerin birbirine dönüştürülmesi, birindeki değişimin diğerindeki değişmeye etkisi, yahut her bir parametrenin çıktı ve çıktı değeri üzerindeki etkisi gibi sorulara da yanıt aranması, iktisadi sistemin açıklamasının yapılabilmesi için zorunlu hale geliyordu. İktisadi değerün üretim tarafındaki girdi (veya girdilerin) değeriyle yaratıldığına, çıktı tarafındaki mal değeri ile girdi değerlerinin belirlendiğine, girdi ve çıktı tarafındaki değerlerin birbiriyle eşlenik olup olmadığına dair hipotezler ve iddialar, üzerine farklı iktisat okullarının kurulması için tek başına yeterli oluyordu. *İhtiva edilen emek* açıklamasının *kumanda edilen emek* açıklaması ile aynı ya da farklı tezler olup olmadığına dair tartışma dahi, iktisadi analizin parasal yahut parasal olmayan temel üzerine mi kurulacağı, iktisat biliminin ana gündeminin piyasa mekanizmasının çalışma dinamiğinin anlaşılması mı, yoksa piyasa mekanizmasının varlığının kökten sorgulanması mı olacağı gibi en temel soruların gündeme gelmesine yetiyordu.

Bu önemin üzerine, Smith sonrasında Ricardo tarafından *ihtiva edilen emek* tezinin dayalı değer açıklamasının ileri toplum bağlamında da (belirli koşullar altında) geçerli olduğu iddia edilip bunun gösteriminin yapılması denenmiş, Marx tarafından da sermaye ve arazinin değerinin tamamıyla emekten ileri geldiği iddia edilip emek-değerin mutlak geçerli açıklamasının gösterimine girişilmiştir. Neoklasik düşünce ekseninde ise emek ölçüsüne dayalı açıklamalar tamamıyla reddedilip *toplama değer yaklaşımı* üzerine bina edilen ve fayda ölçüsünü esas alan bir anlayışla iktisadi değer açıklamaları yapılmıştır.

Smith Açıklamalarının Başlattığı Düşünsel Sorgulamalar

Smith'in iktisadi değer açıklamaları, ardıllarına bir düşünsel sorgulama zemini yaratıp miras olarak kalmıştır. Smith, fayda merkezli ve marjinal fayda ölçütlü iktisadi değer paradigması ortaya çıkıp elmas-su paradoksu çözülene kadar¹¹ gündemi domine edecek üç ana sorgulama çerçevesi yaratmıştır:

1. Emek gerçekten de yalnız başına iktisadi değer ölçüsü olabilir mi?
2. Bir üretim girdisi olarak sermaye, emek cinsinden ifade edilebilir mi?
3. Toplama değer yaklaşımı emek-değer kapsamı dahilinde bir açıklama olarak düşünülebilir mi? Yahut bu kapsamın haricinde bir açıklama olarak mı düşünülmelidir?

Milletlerin Zenginliği'nde emek, sermaye ve üretimin niteliğine dair tartışmalar yapan Smith'in, toplama değeri kendisi ileri sürmüş olsa da iktisadi değer açıklanmasında malın emekle mübadelesinin önem arz ettiği düşüncesinden tam olarak kopmadığını da söylemek, hata olmaz (Agrawal, 2022, s. 8; Kazgan, 2018, s. 76; Shapiro, 2002, s. 63). Ancak, bu gözleme ilaveten, Smith'e göre emek basitçe matematikleştirilebilecek bir güç de değildi. Smith'in *ihtiva edilen emek miktarı* esasının özel mülkiyet ve sermayenin bulunduğu ileri toplum bağlamında geçerli olmayacağını düşünürken yer yer *kumanda edilen emek* tezi ile açıklamalar yapmasının bazı nedenleri vardı. Smith'in emeğe dayalı değer analizi ifadelerinde emeğe yer yer miktar bazında yer yer fiyat (ücret) bazında başvurduğu görülüyordu. Bunun nedeni, emekçilerin değer yaratımında bireysel olarak eşit güce sahip olmamasıydı. Emekçilerin beceri ve vasıfları (*skills*) değişebildiği için emekçiden emekçiye üretilen değerler aynı sayılamazdı. Avcının avı yakalarken bunun sadece bir kas gücü emeği olduğunu söylemek zordu. Yaratılan değer içinde avcının bireysel becerisi de söz konusuydu. Belki bir günde yapılabilen av işinin öğrenilmesi 5 veya 10 yıllık bir eğitim/deneyim gerektiriyordu. Aynı avcı başka bir avı avlamayı öğrendiğinde o avın değeri, kas gücü emeği yanında avcının geliştirdiği yeni becerinin değerini de içerirdi. Sadece aynı iş dalındaki ve aynı becerideki emekçilerin yarattığı değerlerin değişmezliği söz konusu olabilirdi ve bu yönüyle *emek miktarı* esas Smith'e göre sorgulanabilirdi. Ayrıca, emekçiler işlerin türüne göre işin zorluklarından (*hardships*) yakınabilirdi de. Emekçilerin her işte çalışma isteği bir diğeri ile aynı olmak zorunda değildi. İşin zorluk ve kolaylığı, temiz ve kirli çalışma ortamında yapılacak olması, saygın ve saygın olmayan bir işe benzemesi, emekçilerin çalışma istekliliğini farklılaştırabilirdi (Kennedy, 2008, s. 119). Dolayısıyla emek ile değer arasında ilişki kurulurken bireysel emeğin değere olan katkısının aynı olmayabileceği tespiti, Smith'in kendisi tarafından önermesine zımni bir serh olarak düşünülmüştür.

Emek becerisi ve yapılan işin zorluk/nitelik farklılaşabilirliği, Smith'i emeğin yarattığı değer homojen bir değer olmadığı sonucuna götürmüş ve *ihtiva edilen emek (miktarı)* üzerinden yaptığı değer açıklamasını da bir anlamda terk etmek zorunda bırakmıştır. Çünkü değer bu ölçütünün içeriği aslında *emek miktarı +/- beceri +/- işin zorluğu*

¹¹ Aristo felsefesinden beri, Smith açıklamalarında da ve ardından bir süre daha, değişimde iki eşit değer takas edildiğine ilişkin en temelden bir kabul vardı. Çok uzun süreler yürürlükte kalan bu hakim paradigma, kişilerin verdiği mala karşı aldığı malın daha değerli olduğunu düşündükleri için değişimi gerçekleştirdiği iddiasını öne süren başka bir paradigma gündeme geldiğinde, fayda esaslı iktisadi değer anlayışı ortaya çıkmıştır (Vivenza, 2001, s. 147, 153).

idi.¹² Peki, *emek miktarı +/- beceri +/- işin zorluğu* bir payın ortak paydası olarak kabul edilip matematikleştirilerek objektif bir düzleme indirgense ne olurdu? Öyle ki, bu indirgeme mümkün ise halen değerin ölçüsünün emek olduğu iddia edilebilirdi. Kennedy'e (2008, s. 120) göre Smith açıkça ifade etmese de iktisadi değeri ücret üzerinden açıklama denemesine, *kumanda edilen emek* esasına, aslen bu nedenle yönelmiştir. Madenci demirciye, nalbant dokumacıya nispeten çok kazanıyorsa bunun nedeni, işin gerektirdiği beceri ile işin zorluk ve niteliğinden kaynaklı olarak açıklanabilirdi. Parasal bir karşılık olan ücretin, işe göre, işin niteliğine göre (veya sektörden sektöre) farklılaşabilmesi belli gerekçelerle açıklanabilirdi¹³ (Douglas, 1966, s. 81-84; Kennedy, 2008, s. 134, 138-140). Şu halde, ücretlerdeki farklılıklar, ücretin farklılaşma nedenlerini parasal olarak kompanse eder bir biçimde gerçekleşiyor ise; ücret (ve birim ücret), emek miktarını ikame edebilecek ölçü (ve ölçüt) olarak varsayılabilir ve *kumanda edilen emek* değerin açıklamasında kullanılabilirdi. Nitekim, Smith'te değer açıklaması için *kumanda edilen emek* kullanılırken işgücü piyasasının doğası gereği bu farklılıkları parasal olarak kompanse edebildiği ve dolayısıyla da ücreti değerin ölçüsü haline getirdiği şeklinde gizli bir kabul vardır. Ücret, *ihativa edilen emek miktarını*, daha doğru ifade ile *emek miktarı +/- beceri +/- işin zorluğunu*, objektif düzleme indirgeyen bir gösterge olarak kabul edilebilirdi ve Smith'in *kumanda edilen emek* tezi ile "aynı zaman dilimi için ödenen aynı para miktarının eşit emek miktarını (ve değerini) temsil ettiği" yargısına varılabılırdi¹⁴ (Douglas, 1966, s. 87).

Smith'in *ihativa edilen emek* yerine yer yer *kumanda edilen emek* esasına başvurmasının nedeni yukarıda aktarılan temel sorun olmakla birlikte, aynı şekilde ileri toplumsal bağlam için *toplama değer yaklaşımına* geçmesinin de benzer bir gerekçesi vardır. Emekçiler ilkel toplumdaki üretimde dahi araç gereç (*tools*) kullanarak emek gücünün üretkenliğini arttırabiliyorlardı. Kunduz ve geyik, bir ok ve yay yardımıyla vuruluyordu. Bu durumda değerin sadece emek tarafından mı, yoksa hem emek hem de emek ile birlikte kullanılan araçlar tarafından da mı yaratıldığını düşünmek gerekecekti? Bu önemli soru da Smith'in *ihativa edilen emek miktarı* üzerinden yaptığı değer açıklamasını bir aşamadan itibaren akamete uğratmış gibi görünmekteydi. Bununla birlikte, nihayetinde ok ve yay da birer emek ürünü mal değil miydi? Öyleyse üretim sürecine dahil olan bu araç gereçler de bir emek miktarı ve haliyle de değeri ihtiva etmiyor muydu? Safi emek, kristalize olduğu malı bir araç gerece dönüştürmemiş miydi? Arazi bir yana bırakılırsa sermaye denen şey, bizatihi cisimleşmiş bir emek değil miydi? O halde, bu sermaye malının değeri de ihtiva ettiği emek miktarı üzerinden ifade edilebilir, kas gücü emeği ile aracın ihtiva ettiği emek miktarı bir araya gelerek malı ve mal değerini yarattıkları iddia edilebilirdi. Değer savı emek miktarı üzerinden ilerleyecek ise emeğin kullandığı araçlarla emeğin üretkenliği arasındaki ilişkinin sonucu düşünülerek, Smith'in *ihativa edilen emek* tezi ileri toplum bağlamında da değerin açıklanmasında kullanılmaya devam ettirilebilir gibi görünüyordu.

Smith'in ardına düşünsel sorgulama zemini olarak miras bıraktığı bir diğer önemli tartışma da; *toplama değerin* emek-değer başlığının içinde mi, yoksa harici bir açıklama olarak mı değerlendirmesi gerektiği tartışmasıdır. Smith, bu husustaki nihai yargısını çok kesin ifadeler ile vurgulamış değildir. Smith, değer içindeki kar ve rant payının göz ardı edilemeyeceğini düşünmeye başladığında, dönemin Britanyasında üretimin en pahalı kalemi hala açık ara emek (ve ücreti) idi. Sermaye ve arazi (kar ve rant payları) değerin yaratımı sürecinde birer etkiye sahip olsalar da, bunlar bir nevi tali unsurlar olarak ve aslen hala emeğin yarattığı değerden yapılan bir tenzilat (*deduction*) olarak görülebiliyorlardı (Douglas, 1966, s. 97; Kennedy, 2008, s. 129-130). Şu halde, değerin tek değil fakat ana belirleyicisinin emek olduğu düzlem için, değerin açıklamasında başka türlü ele alınan bir *toplama değer*, belki hala emek-değerin genel çerçevesinden kopmamış olarak değerlendirilebilirdi. Aslında, bir görüşe göre *toplama değerin* gündeme gelip öne çıkması ve emek-değer kapsamına girmeyeceğinin düşünülmesinin nedeni de sermayenin emek cinsinden ifade

¹²"... Ancak, emek her ne kadar bütün nesnelerin değişim değerinin gerçek ölçüsü ise de, bu şeylere çokluk emekle değer biçilmez. Çoğu kez başka iki emek miktarı arasındaki oranı kestirmek güçtür. İki ayrı tür iş için harcanan zaman, yalnız başına bu oranı her zaman belirlemez. Aynı zamanda, katlanılan türlü güçlük, gösterilen beceri, derece hesaba katılmalıdır. Bir saat çetin işte iki saatlik kolay işten ya da öğrenmesi on yıla mal olmuş bir zanaatta bir saat uğraşmakta, sıradan ve herkesin görebileceği bir uğraşta bir ay çalışmada olduğundan daha çok emek olabilir." (Smith, 2012, s. 33)

¹³Smith (2012, s. 109-117) ücretlerin farklılaşmasını beş neden üzerinden açıklar ve eserinde bunlara çeşitli örnekler verir:

1. O işte çalışmanın hoşla gidip gitmemesi,
2. O işi öğrenebilmenin kolaylığı, ucuzluğu, güç ya da masraflı oluşu,
3. O işte çalışmanın sürekliliği ya da kararsızlığı,
4. O işi görenlere karşı beslenmesi gereken güven,
5. O işte başarının muhtemel olup olmaması.

¹⁴Smith'in emek gücünün heterojenliği sorunundan kaynaklı olarak ulaştığı önermeyi (ücreti) eleştirip kabul etmeyecek olan Ricardo ve Marx, kendi teorilerinde emeğin üretkenliğinin homojen varsayılabilirliği fikrini esas almışlardır.

edilemeyeceğinin sanılması idi.¹⁵ Çünkü, Smith'in elinde *toplama değer*, sermayeyi emek cinsine indirgeme amacı ve iddiasını taşııyordu. Kimilerinin iddiasına göre de Smith'in toplama değeri, zaten en başta değerin temel açıklaması olmak maksadıyla ortaya atılmamış; sadece değerin parçalara ayrıştırılabilir olduğu iddiası ile ortaya atılmıştı. Bu açıklama, değerin sadece istenirse kompoze ve dekompoze edilebileceği iddiasından başka bir şey değildi. Smith'in toplama değeri ortaya atmasının esas nedeninin, rantın ve arazi sahipleri sınıfının varlığının gösterimini yapmak için olduğunu düşünöenler de bulunmaktadır. Kaushil (1973, s. 65-66, 70-71), Smith'te toplama değerin iktisadi değerin en temel açıklamasının yapılması için değil; iktisadi sistemde büyüme/gelişme, stabilite, milli gelir ve milli gelirin bölüşümü gibi makro izahatların yapılabilmesi için gerekli olduğunu söyler.

Adam Smith'in değeri açıklamaları üzerine düşünmek ve sorgulamalar yapmak, ardından gelen dönemlerde önemli bir uğraşıya dönüşmüştür. Acaba Smith görünürde basit bir soruya yanıt ararken, neden birden fazla teze başvurmuştu? Bu tezlerin benzerlikleri ve farklılıkları, Smith'in tutarlı mı yoksa tutarsız mı bir fikri düzlem oluşturduğu anlamına geliyordu? Tutarlı bir düzlem yaratan Smith değerli, tutarsız bir düzlem yaratan Smith değersiz, kısmen doğru kısmen yanlış tezler ileri süren bir Smith ise kaçınılmaz olarak kısmen değerli kısmen değersiz bir düşünür olarak anılırdı. Das Gupta (1960, s. 108), Smith'in değeri evrensel geçerli açıklamasına kavuşturmak maksadıyla değil, iktisadi aktivite ve sistemi anlamlandırmak maksadıyla irdelediğini ve bu maksatla değeri açıklamalarını ortaya koyduğunu söyler. Smith algısında iktisadi sistem, malların kompleks akışı ve değişimi idi.¹⁶ Bu sistemde mal değişimleri bir ilişkiler bütünü yaratarak bir olguya dönüşüyor; bu olgu da üretim ve toplum arasındaki ilişkiyi bir gözlem ve anlamlandırma yeri haline getiriyordu. Değeri de bu noktada vazgeçilemez bir anlamlandırma aracı oluyordu. Toplum, bireylerin iş bölümü ile çalışan, iş bölümü geliştikçe gelişen bir düzendi. Mallar ve emek bu düzen içinde bir ilişkiler ağı yaratarak hareket ediyordu. Bu hareketin düzeyi yükseldikçe gelişme, diğeri ifadesiyle de refahın artışı sonucu doğuyordu. Gelişme değeri üzerinden ele alındığında da iktisadi sistemin açıklaması, içsel olarak tutarlı ve geçerli bir rasyonele dayandığı gösterilebilen bir hüviyete kavuşuyordu (Kuruç, 1970, s. 9; Rahim, 2011, s. 96). Örneğin, emeğin hangi üretim dalında yoğunlaştığı, gelişme yahut gerilemenin bir göstergesi sayılabileceğinden, emekçi de hep yüksek ücret peşinde koştuğundan, *kumanda edilen emek* fikri sayesinde emeğin üretken alanlara yönlendirilmesi, haliyle gelişmeye yönelik bir politika geliştirilebilmesi mümkün hale geliyordu (Das Gupta, 1960, s. 114). Bu perspektiften bakıldığında, Smith'in iktisadi değeri birden fazla tez üzerinden açıklamasında bir tutarsızlık olduğunu söylemek gücü (Kaushil, 1973, s. 61, 67-68).

Smith'in tezlerine teknik açıdan bakıldığında ise zihinlerde birbirini doğrulamayan çelişkiler ile karşılaşılıyordu. *İhtiva edilen emek*, eğer iktisadi değerin evrensel geçerli açıklaması ise üretimdeki girdi değerinin çıktı değerine eşitliği ilkel toplum evresi için doğrulanabiliyor; ileri toplum evresi için ise bu doğrulama bu esas üzerinden yapılamıyordu. Girdi-çıktı değeri eşitliğinin doğrulanmasında bu evre için sadece *toplama değeri* başvurulduğunda ise tüm malların değerinin ortak temelde bir ölçüt üzerinden açıklanabileceği iddiası, boşa düşüyordu. İleri toplum evresinde bu iddianın devamlılığı için *toplama değeri* yanında *kumanda edilen emek* (ücretin ölçü, birim ücretin ölçüt olması) tezinin de geçerli olduğunu öne sürmek gerekiyordu. Bu iki tezin birlikte geçerli olduğu iddia edilmezse değişim değerini bilmezden önce üretim değerini bilmek olanağı ortadan kalkıyordu (Meek, 1956, s. 77-78). Çünkü, değerin ortak ölçütünden yoksun, kendisine ortak ölçütün eşlik etmediği *toplama değeri* tezinde, bir döngüsellik (*circularity*) problemi söz konusuydu. Değişim değeri bilinmeden önce üretim tarafında ödenecek rant bilinmiyor, rant önden bilinmeden de malın değişim değeri bilinmiyordu (Rosenbluth, 1969, s. 310). Smith'te rant, çıktı değerinden edinilen ödeme gücü kapasitesine göre belirlenen bir girdi değeri idi. Toplama değeri teknik açıdan çalışabilmesi için önden girdi (ücret, kar ve rant) değerlerinin tümünün birden bilinmesi gerektiği gibi, ayrıca ücret ve kar seviyesi ranta göre, kar ve rant seviyesi ücrete göre, ücret ve kar seviyesi de ranta göre değişiyorsa, üretim değerinin değişim değerine olan mutlak eşitliği iddiası ortaya atılmış olsa da, ispatlanamıyordu. Bu kurgunun teyidi için girdi ve çıktı değerlerinin ortak bir ölçüt üzerinden ifade edilebilmesi gerekiyordu. Kaushil'in (1973, s. 60, 63-64) yorumuna göre *kumanda edilen emek*, Smith'te bu sorunun çözümü için gündeme gelmiş, malın değeri, ücret, kar ve rant, birim ücret cinsinden ifade edilmek istenmiştir. Ancak, bu da bir paradoks yaratmıştır. Smith'in gerçek değeri (doğal fiyatın) ifadesinin para cinsinden yapılamaz, yahut yapılmaması gereken bir objektif gerçeklik olduğu önermesi, bu kurulan yapısalılıkta boşa düşmüştür. Bu çelişki de Smith'in kendi kendini yanlışlayan tutarsız bir yola girdiği, kafa karışıklıkları yaşadığı şeklinde yorumlanmıştır.

¹⁵Bu durum, Ricardocu emek-değeri açıklamasında rant karın bir sonucu olarak görülüp onun içinden çekilen bir gelir olarak ele alındığında ve sermayenin de bir emek ürünü olarak emek cinsinden ifadesinin mümkün olduğu fikri ortaya atıldığında değişir. Ricardo, *toplama değeri yaklaşımı* yerine *emek miktarı* esasını tekrar gündeme getirirken toplama değeri kendisini iki faktörlü bir yapıya dönüştürerek yeniden ele alır.

¹⁶Mallar bir diğeri malın üretiminde ara malı olarak kullanılabilir, ara malının değeri ile nihai malın değeri arasında da bir ilişkilene gerçekleşiyordu (Dobb, 1973, s. 45, 47).

İşte bu, işlevi iktisadi sistemin anlamlandırılmasına yaramak açısından bakıldığında düşüncenin gelişimine sunulan son derece değerli ve tutarlı katkılar olarak değerlendirilen Smith tezleri, iş bu tezlerin birbirlerini teknik açıdan doğrular mı doğrulamaz mı olduğu sorgulamasına geldiğinde kısmen doğru kısmen yanlış, kısmen tutarlı kısmen tutarsız Smith fikirleri olarak tartışılabilir ve eleştirilebilir hale gelmişlerdir. Bu noktada Smith'in başardığı ve iktisadın bir bilim olarak temelini attığı paradigmatik katkı, bu tezlerin hangi tartışmaları yapılabilir hale getirdiği ve hangi yeni fikirlerin gündeme gelmesini sağladığı ile ilgilidir. Örneğin, Smith öncesi fizyokratik gelenekte emek, kullanım değerinden ibaret bir kavram iken, Smith'le birlikte *bireysel emek, çeşitlenen emek biçimleri, emeğin homojenliğine karşı heterojenliği, emek harcanan zaman, sosyal açıdan emek, emek gücü ve emeğin değişim değeri* gibi emeğin boyutları olduğunun anlaşılmasını sağlayan önermeler gündeme gelmiştir (Rahim, 2011, s. 96). Bu önermeler arasında emek heterojenliği sorunu bir şekilde aşıldığında, değerin mutlak objektif ölçüsü ve ölçütünün emek miktarı olduğu sonucuna ulaşılarak, Ricardocu ve Marksist iktisadın doğuşuna vesile olunmuş; *birim emek zaman, toplam emek zaman, birim sosyal emek zaman, toplam sosyal emek zaman* ölçüt ve ölçümleri ile yapılan iktisadi sistem analizleri ortaya konabilmiştir (Naldi, 2003, s. 550-551, 555). Smith'in tezlerinde, acaba tam kapitalist sosyoekonomik evrenin analizine de göndermeler yapıp yapılmadığı, Smith'in zanaat/imalat toplumu ardından gelecek evrenin bağlamsal analizine dair ipuçları verip vermediği üzerine de düşünülmüştür (Hueckel, 2000, s. 469). Bireysel düzeydeki heterojen emeğin homojen bir ünite olarak varsayılabilceği düşünülerek *soyut emek* fikrine kapı aralandığında Marksist değer teorisi temellenmiş, bu varsayım reddedildiğinde de değerin ilke olarak objektivite temelinde mi sübjektivite temelinde mi açıklanması gerektiği üzerine zamanla daha çok tartışma yapılar hale gelmiştir. Homojen-heterojen emek ayrımı fikrinin, değeri arz yönlü objektif açıklama yerine talep yönlü sübjektif açıklamaya evrilten, neoklasik denge teorilerinin gündeme gelmesini sağlayan kök tartışma olduğuna ilişkin görüşler bulunmaktadır (Rahim, 2011, s. 103). Sonuçta, Smith'in iktisadi değer açıklamaları, tutarlılık-tutarsızlık ve yeterlilik-yetersizlik açısından değerlendirmelere konu edilerek, ardından gelen düşünürler ve düşünüş ekolleri için birer eleştiri ve revize kaynağı olma işlevini görmüşlerdir.

Eleştiri ve Revize Kaynağı Olarak Smith Açıklamaları

Smith'in iktisadi değer açıklamaları birer tezdî. Bu tezler ancak ispatlanabilir genellemelere dönüşürse teori sayılırlardı. Smith iktisadi değeri iktisadi sistemi anlamlandırmaya çalışırken ele alıyor, üretim ve toplum arasındaki ilişkileri gözlemliyor, değeri bu ilişkiler ağını açıklayabilen bir stratejik anahtar rolüne büründürüyordu. Değerin yaratımı ve gerçekleşmesi açıklanabilir hale geldiğinde, Smith için iktisadi sistem açıklanabilir hale geliyordu. Fakat, bu sürecin içinde rolleri benzeşen kesimlerin varlığı da söz konusuydu. Emekçilerin üretime olan bakışı ve beklentisi ile sermayedarlarınki ve arazi sahiplerinininki birbirleriyle aynı değildi. Şu halde, iktisadi sistem içinde bir bölüşme sorunu barındıran, bu bölüşme de gelişme, stabilite ve gerileme dönemlerinin hepsinde birden gerçekleşen bir dinamikti. Smith'in bölüşüme dair düşünsel katkısı, bölüşüm taraflarının varlığının ilanı ve bu hususta -tabir caizse- bir fotoğraf çekimi gibi gözlemlerin aktarılmasından ibaret olarak kalmıştır. Oysa bölüşümün tarafları üretim girdilerinin sahipleriydi ve bunların ellerindeki girdi miktarları, üretimin gelişme, stabilite ve gerileme dönemlerinde değişebilmekteydi. Eğer bu değişim bir uyum içerisinde gerçekleşiyorsa iktisadi sistem kendi kendini dengeleyen, yok eğer uyumsuzluk içinde gerçekleşiyorsa da dengeleyemeyen bir karakterdeydi. İktisadi değer, üretime başlama ve dengelenme süreci kapsamında açıklanacaksa Smith tezleri bu kapsamın anlaşılması için yeterliydi. Yok eğer iktisadi değer, üretime başlama, dengelenme, dengenin değişmesi/bozulması, tekrar üretime başlama ve tekrar dengelenme şeklinde süregiden bir döngü kapsamında açıklanacaksa Smith tezlerinin teoriye dönüştürülmesi, üretim ve gelişme analizinin ötesine geçilerek üretim, gelişme, bölüşüm, sonra tekrar üretim kapsamında en doğru değer teorisine ulaşmak gerekecekti.¹⁷ Aksi halde iktisadi değer açıklamasını bir tez olarak ortaya koymuş olup bir betimi başarmak, bir teoriyi kuramamış olmak anlamına gelecekti. Bu nedenle, emek gerçekten de yalnız başına iktisadi değer ölçüsü olabilir mi, sermaye emek cinsinden ifade edilebilir mi ve toplama değer emek-değer dahilinde mi haricinde mi ele alınması gereken bir tezdî sorgulamaları, Smith ardıllarına birer çıkış zemini yaratmış ve iktisadi değer teorisi, bu üç ana sorgulama üzerine Smith'e yöneltilen eleştiriler ve Smith tezlerinin yeniden yorumlanıp revize edilmesi suretiyle geliştirilmiştir.

Üç ana sorgulama zemini üzerinde yükselecek ilk önemli değer teorisyeni olan Ricardo, Smith'i iktisadi değer "en doğru" açıklaması olan *ihtiva edilen emek* esasının ileri toplumda geçerli olmadığını düşündüğü için eleştirmiştir (Kuruç, 1970, s. 10, 75; Meek, 1956, s. 79). Smith bu düşünceyi aşamadığı için *kumanda edilen emek* ve *toplama değere* yönelmiştir. Ricardo'ya göre ücret; hem parasal hem de reel değişimine neden olan şartlar ile malın değerinin

¹⁷Kuruç'un (1970: 78) yorumuna göre Ricardo açısından Smith'in gelişme/büyüme teorisi, bir bakıma sermaye birikiminin başlaması ile sona eren bir teori idi. Smith gelişme sorununu bir ülkenin gayri safi hasılasını artırmadan ibaret olarak tanımlamış ve ortaya koymuştu. Bölüşümün birikimi etkileyen yönü, Smith iktisadında bulunmuyordu.

değişimine neden olan şartlar birbirinden farklı olduğu için, hiçbir zaman değer ölçüsü ve ölçütü olamaz, iktisadi değer standart göstergesi olarak kullanılamazdı. Ücretin değişimi ve malın itibari fiyatının değişiminin birbirine paralellik arz etmesini gerektiren bir zorunluluk olmadığı için ücretin malın değerini temsiline güvenilemez; iktisadi değer, *kumanda edilen emek* üzerinden açıklanamazdı¹⁸ (Dobb, 1973, s. 49, 76-77; Hueckel, 2000, s. 473; Kazgan, 2018, s. 77; Kuruç, 1970, s. 77; Tutan & Bowen, 2005, s. 68).

Ricardo'ya göre Smith'in *toplama değer* tezi de mevcut haliyle sorunluydu. Smith bu tezde rantın üretimin vazgeçilmez bir girdisi olduğunu, emek ve sermayenin de birbirinden bağımsız hareket eden faktörler olduğunu varsayıyordu.¹⁹ Oysa Ricardo'ya göre rant, üretimin olmazsa olmaz bir girdisi değil; yalnızca üretimin fazladan artığının üretime giren (sonuncu arazi hariç geri kalan) arazilere doğal verim farkına göre pay edilen bir sonucuydu. Rant, üretim sonucunda transfer edilen bir gelir/değer/pay olmakla beraber, malın değerinin kaynak unsuru değildi (Meacci, 2012, s. 4). Üretimin çıktısı, emeğin maliyeti ve sermayenin karını ucu ucuna karşılayan seviyede gerçekleşirse arazi sahibine ödenecek bir rant kalmaz; ancak rant ödenemediği için de üretim durmazdı. Ricardo öne sürdüğü *azalan verimler yasası* ile rantı, üretimin girdisi değil; sadece arazilere doğal verim farklarına göre pay edilen bir artık çıktısı olarak göstermeyi başarmıştır. Smith ise *azalan verime dayalı rant* düşüncesinden yoksun olarak *toplama değeri* öne sürdüğü için hatalı bir yaklaşım sergilemişti. Ricardo'ya göre sermaye karları da emeğin değerinden bağımsız hareket etmez, emeğin (reel) değeri ile bir etkileşim içinde hareket ederdi (West, 1982, s. 312). Emeğin değerinin (reel) artışı, kar oranlarının düşüşüne neden olduğundan, bu faktörlerin malın değerine birbirinden bağımsız katkılar koydukları iddia edilemezdi. İlaveten, sermaye de öz niteliği itibarıyla bir emek ürünü olarak cisimleşmiş bir emeği temsil ederdi. İktisadi sistemde doğrudan insan emeği ile bir araya gelen cisimleşmiş emek malın değerini oluştururdu, ki Smith bunun farkında değildi.

Tüm bu nedenlerle Ricardo, Smith'in iktisadi değer açıklamasında *ihativa edilen emek* esasından başka türlü arayışlara girişmesini yanlış bularak eleştirmiş; kendi değer teorisinde (rantın girdi olma niteliğini reddederek ve rantı karın bir nevi transfer edilen bir bölümü olarak göstererek) toplama değeri yalnız emek ve sermayeden oluşan, sermayeyi de bir emek cinsi olarak kabul eden önerme ve iddialarla *ihativa edilen emek (miktarı)* tezini ileri toplum ekonomisi bağlamında da yaşatılabilir olarak göstermeyi denemiştir (Bozpınar, 2020, s. 84; Sinha, 2010, s. 50-52, 55-56, 58). Yani, Ricardo'nun iktisadi değer açıklamasındaki yapı, Smith'ten sonra üç faktörlü bir toplama değer yerine iki faktörlü bir toplama değer geçmesi ve bu faktörlerin birim emek miktarı cinsinden ifadesinin mümkün olduğu iddiası ile iktisadi değer ölçüsünün *emek*, ölçütünün *emek miktarı* olduğu bir kurguya dönüşmüş; bu kurgu ile Ricardo, Smith'in emek miktarı ölçütünün ileri toplumsal bağlamda geçerli bir açıklama olamayacağı iddiasına meydan okumuştur.²⁰

Marx ise Smith'i, öncelikle tarihin akışını iki farklı (ilkel ve ileri toplum) bağlamda, iki aşamalı bir yapıda okuyabilmesi noktasında bir tür materyalist yaklaşım sergilediği için takdir etmiş; Smith'in objektivist çabalarını saygıyla karşıladığını beyan etmiştir. Marx'a göre de değişim denilen şey, özünde emek miktarlarının karşılıklı değişimiydi. Ama tarihin farklı evrelerinde emek miktarlarını değişimin biçimlerinde değişiklikler olabilmekteydi. Bu, bazı evrelerde doğrudan, bazı evrelerde ise dolaylı ve çok daha karmaşık yollardan gerçekleşen bir değişimdi (Meek, 1956, s. 52-53, 80). Smith de, devamında Ricardo da, emeğin mal değerini belirlediği noktasında birer bakış açısı geliştirebilmiş; fakat Smith karı ve rantı, Ricardo da karı, değer ve refahın bileşen unsuru olsalar da bir anlamda kaynağı olarak da gördüklerinden, iktisadi sistem analizini kapitalist üretim koşullarının içine hapsolmek zorunda kalarak yapmışlar; haliyle iktisadi değeri de kapitalist toplumun karakteri bağlamında ancak açıklayabilmişlerdi (Savran, 1997, s. 16, 18). Kapitalist üretim toplumunda, temel bir nitelik olarak, cari ücretler ile geçim ihtiyaçları arasında sürekli bir fark oluşuyor, bu fark toplumun bu evresinde hep var kalıyor, iktisadi sistem de emekçiler açısından hayati bir sorun olan bu durumu içinde sürekli bir *yedek işsizler ordusu* barındırarak ancak çözebiliyordu. Bu, bir *sömürü düzeninin* iktisadi sistemi idi ve Marx'a göre sistem daima böyle gelmiş böyle gitmek zorunda değildi (Garegnani, 1984, s. 295). Üretimdeki araçlara yalnız emekçilerin sahip olduğu bir toplumsal evre de söz konusu olabilir, haliyle emeğin kendisi gibi sermaye ve arazinin de sahibi emekçiler olduğunda, iktisadi değer emek ölçüsü ve bunun ortak ölçütü üzerinden açıklanması mümkün hale gelirdi.

¹⁸Meek (1956, s. 78), Ricardo'nun *ihativa edilen emek miktarı* ile *kumanda edilen emek* (malın satın alabileceği emek miktarı) arasında seçim yaparken *ihativa edilen emek* esasını seçmesinin nedeninin, emeğin kendi değerinin değişmezliği ile de ilgili olduğunu söyler. Emeğin kendi değeri, emekçi açısından bir zahmet ve eziyet olarak değişmez, fakat ücret perspektifinden bu zahmet ve eziyet katlanmasının ortaya konulması için emekçinin geçim malları tüketimi ücrete bağlı olarak değişirdi. Emekçi açısından değişmeyen emek değerinin göstergesi, harcanan emeğin (yahut emek zamanının) miktarı idi.

¹⁹Smith'in ücret ve kar oran(lar)ı arasındaki ilişki konusunda değerlendirmesi, bunların birbirinden bağımsız hareket ettiği yönündeydi: “... *mal mevcudu* (sermaye) *karları*, *emek ücretlerinden başka olup, tamamıyla ayrı ilkelerle düzenlenen terkipçi unsur olmuştur.*” (Smith, 2012, s. 54)

²⁰Ricardo bu kurguyu geliştirme aşamasında en çok dönemdaşı Malthus ile entelektüel münakaşalarda bulunmuş, Malthus'un Smith'in *kumanda edilen emek* tezini esas alarak yaptığı değer ve bölüşüm açıklamalarını sürekli eleştirmiştir (Meacci, 2014, s. 10, 13).

Bu bakımdan, Marx'a göre de Smith değerin doğru ilkesi olan *emek miktarı ölçütünü* terk etmesi nedeniyle hem tarihsel evrelerin niteliğini doğru okuyamadığı noktasında hem de teknik açıdan hatalı ve eksikti. Diğer bir deyişle, Smith emeğin tam olarak ne ifade ettiğini anlama bakımından yetersizdi. Smith'in *toplama değer yaklaşımında*, emek dışındaki üretim faktörlerinin değerlerinin emekten ileri geldiğinden değil; birbirinden bağımsız değerlerin kendi kendilerine varlığından ve bunların toplanarak malın değerini oluşturduğundan söz edilmekteydi. Marx'a göre böylesi bir değer açıklaması, değerin mutlak açıklaması olamazdı (Garegnani, 1984, s. 304). Çünkü bu önerme, değeri tek bir kaynaktan değil; farklı kaynaklardan gelen çok sayıda değerle açıklıyordu. Aynı şekilde ücret temsili ile *kumanda edilen emek* esası da, her ne kadar değeri tek bir kaynağa dayandırıyor gibi görünse de, gene değeri başka bir değerle (ya da fiyatla) açıklama çabası olup, değerin özünün ne olduğu sorusunu pas geçen bir totoloji, diğer deyişle de bir döngüsel gerekçelendirmeydi. Bu yaklaşımlar Marx'a göre yanlıştı; "Değeri yaratan değer ise değer kendisi nedir?", "Ücreti belirleyen geçim malları değeri ise geçim malları değerini ne belirlemektedir?" gibi sorulara bu yaklaşımlarla hiçbir yanıt bulunamazdı (Dobb, 1973, s. 146; Genç & Çağlayan, 2017, s. 676; Sinha, 2010, s. 59).

Smith'in rantı ele alış tarzı da ayrıca eksik ve sorunluydu. *Toplama değer yaklaşımında* rant ile sermaye arasında doğabilecek ilişkiler dikkate alınmamıştı (Piel, 1999, s. 141; Sinha, 2010, s. 61-62). Bunun da ötesinde, acaba arazide özel mülkiyetin olmadığı, bunun üreticinin önüne bir bariyer olarak çıkamadığı bir mülkiyet rejiminde, Smith'in *toplama değer yaklaşımı* hala geçerli açıklama olabilecek miydi? Rant, özel mülkiyet rejiminin bulunduğu ortamda vardı; ancak özel mülkiyet rejimi bulunmayan ortamda üretim yapılamayacağı da iddia edilemezdi. Dolayısıyla iktisadi değerin doğru açıklaması, özel arazi mülkiyetinin üretimin ön koşulu olduğu varsayımı altında da yapılmamalıydı. Marx, özel mülkiyet kurumunun varlığına temelden itiraz ederek, hem sermaye hem de arazinin mülkiyetinin emekçiye ait olması gerektiğini tasvir ettiği bambaşka bir düzlem içinde, iktisadi değerin tümüyle emek kaynaklı oluştuğunu iddia etmiş; kendi açıklamasında iktisadi sistemin bir *sosyal emek bütünü* olduğunu, üretim araçlarının özde emek menşeli faktörler olduğunu, üretimin sonucunun bir sosyal çıktı olduğunu, haliyle iktisadi değerin kaynağının da ölçüsünün de *emek*, ölçütünün de yaşamdan üretime ayrılan *sosyal emek zaman miktarı* olduğunu öne sürmüştü; bu anlayışla da emek-değer teorisini olabilecek en ileri açıklama noktasına taşımıştır.

Smith üzerine gelişen klasik iktisadi çizgide ve Marksist iktisatta değer, bir tür gerçek, objektif değerin arayışı ve iktisadi değerin mutlak açıklamasının yapılabilirliği fikri üzerine ilerlemişti. İktisadi değerin ortak temelde bir ölçüt (standart/*numeraire*) üzerinden açıklanabileceği, bu ölçütün üretim ve değişim değeri arasındaki eşitliği kurabileceği, değişim değerindeki değişimleri ve bölüşüm ilişkilerini açıklayabileceği, ana fikirdi (Graam, 1988, s. 230). Neoklasik iktisat okulu, Smith'in iktisadi düşünceye katkısını başka bir perspektifi ön plana çıkararak ele almıştır. Smith'in iktisadi değeri açıkladığı tezleri, birbirinden farklı gibi görünseler de, aslında Smith iktisadında iktisadi sistem içindeki bir doğal dengeyi göstermeleri bakımından aynı amaca hizmet ediyorlardı (Rahim, 2011, s. 105). Smith'in ilkel toplum ekonomisi bağlamındaki kunduz-geyik takas metaforu dahi, aslında, geyik avının artması kunduz avının azalması halinde, ki bu çok çeşitli nedenlerden kaynaklanabilir, geyik avı miktarının tekrar kunduz avı miktarına dengeleneceği kaçınılmaz sonucu üretecek bir süreç olarak yorumlanabilirdi. Av miktarları denge halindeyken geyik-kunduz takası doğal fiyattan; dengede değilken piyasa fiyatından, yahut piyasa koşullarından etkilenecek yapılan birer değişim olarak varsayılabilirdi. Her iki halde de (kısa ve uzun vadelerde) piyasa fiyatının doğal fiyata yakınsama eğilimi söz konusu olurdu, ki bu Smith iktisadında piyasa niteliğine dair yapılan açıklamalardaki "görünmez elin yarattığı uyum" fikrine dayanmaktaydı. Smith tezlerinde, özellikle ücretler genel seviyesi başta gelmek üzere, bu uyumun girdi değerlerine etkisi üzerine göndermeler vardı (Kaushil, 1973, 67-68).

Neoklasik iktisat okulu, Smith iktisadındaki girdi, çıktı ve dengelenme prensipleri üzerine kurulmuştur. Ancak, neoklasik iktisadın sistemin açıklanmasına dair birincil gündemi, klasik iktisattan ayrılmıştır. Klasik iktisadın gündemdeki ilk meselesi, gelişme ve bölüşüm problemlerinin açıklanması iken; neoklasik iktisadın gündemdeki ilk meselesi, uyum temelinin açıklanması maksadıyla, çıkarların ve faydanın etkileşiminin, fiyatın yarattığı rekabetin ve koşullarının, tüketim tercihleri değişebilirliğinin öneminin açıklanması olmuştur. İktisadi sistemdeki uyum, en ileri safhadaysa gelişme ve bölüşmenin de olabilecek en ileri safhada gerçekleşeceği düşüncesi, bu okulun temel paradigması olmuştur. Bu noktada da iktisadi değerin açıklaması, uyumun kaynak unsuru olan parasal temelli fiyat mekanizması üzerinden yapılmış; neoklasik iktisatta fiyat, iktisadi sistemin en stratejik unsuruna ve iktisadi değerin kendisine dönüşmüştür (Graam, 1988, s. 227).

Bu kapsamda, neoklasik düşünce temsilcileri de Smith'in değer açıklamalarına karşı birtakım ortak eleştiriler getirmişlerdir. Smith'le birlikte Ricardocu ve Marksist teorileri de benzer zaviyelerden eleştiri tahtasına oturtan neoklasiklere göre iktisadi değerin objektif ölçüsü ve ölçütünü bulma çabası, hem beyhude ve yanlış bir yaklaşımdı hem de çok temelden bir noksanlıktı. Neoklasiklere göre değerin özü, kişilerin haz ve faydaları ile buna bağlı olarak gerçekleşen davranışları idi ve faydayı göz ardı eden iktisadi değer açıklamaları doğru olamazdı. Smith'in açıklamalarında başta bu noksanlık vardı. Örneğin, Smith'in açıklamalarında ister aynı emek miktarı ile üretilmiş iki farklı mal, isterse

de aynı emek, aynı sermaye ve aynı arazi kullanılarak üretilmiş iki farklı mal olsun; bunların değerinin birbirine eşit olduğu varsayılmaktaydı. Tümüyle objektiviteye dayalı bu anlayış, neoklasiklere göre gerçekçi değildi. Bunun yanında, emek esaslı Smith açıklamalarında emeğin doğal değerinin geçim değerine eşitlenme eğilimine girdiği kabulü de vardı. Neoklasiklere göre bu, emekçilerin hiçbir zaman zengin veya fakir olamayacağı anlamına gelmekteydi. Oysa emeğin değeri de zamana ve yere göre değişebilirdi (Sinha, 2010, s. 64-65). Dahası, Smith'e göre malların fiyatları çeşitli nedenlerle doğal fiyattan sapabiliyorsa; bu hal, arz ve talebin dengede olmadığı bir haldi, ki pekala kendileri de birer mal olan üretim faktörleri de değerleri olması gereken değerden sapmış biçimde üretime girmiş olabilirdi. Nihai mallar piyasasının dengede olmadığı bir hal söz konusu olabiliyor iken, üretim malları piyasasının her zaman dengede olduğunu ve üretimin bu noktadan başladığını kim iddia edebilirdi? Nitekim, üretim faktörlerinin kullanımı için de birer arz ve talep söz konusu idi ve bunların yerine göre kıt olduğu durumlarla da karşılaşılabilirdi. Öyleyse üretim faktörlerinin sabit kalmayan değerleri ile sabit mal değerini açıklamamak gerekirdi. İdeal bir iktisadi değer teorisinde malın değeri ile üretim faktörlerinin değerleri arasındaki karşılıklı ve dinamik değişen ilişkinin de kurulması gerekirdi, ki bu kurulum da ancak parasal bir temel (fiyat esası) üzerinden yapılabilirdi.

Bu bakımdan neoklasikler, Smith'in *toplama değer yaklaşımı* önemli bir anlamı olan, uyumun zeminini gösteren, fakat yukarıda sayılan eleştirileri hak eden yönleriyle de geliştirilmeye muhtaç bir açıklama olarak değerlendirmişlerdir. Bu tez, sadece bir *toplama değer yaklaşımı* olarak değil; *foyda esaslı subjektif değer teorisinin* üzerine oturtulması gereken bir *üretim maliyeti teorisi* olarak kabul edildiğinde, malın değeri ile faktör değerleri arasındaki ilişkinin kurulabilmesi için de kullanılabilirdi. İktisadi değer açıklanması sorunu, düz bir toplama sorunu olarak değil; üretim faktörü değerleri ile mal değeri arasındaki döngüsel ilişkinin çözülmesi sorunu olarak da görülmeli ve bu ilişkinin de çözülmesi için çabalanmalıydı (Genç & Çağlayan, 2017, s. 670; Sinha, 2010, s. 66-67; Tutan & Bowen, 2005, s. 42-43). Nitekim, Say ve Senior menşeli birtakım önermeler üzerine Jevons, Menger, Walras ve Marshall çizgisinde ilerleyecek olan neoklasik düşüncenin, değer irdelemesinde fayda ve marjinal fayda esasına başvurduğunda kısmi ve genel denge modellerine ulaşarak fiyat (iktisadi değer), arz ve talep arasındaki ilişkileri gösteren açıklamalar yapabildiği gibi, malın değeri ile faktör değerleri arasında arz ve talebe dayalı gerçekleşen ilişkilere dair açıklamalar yapabildiği de görülecek; eşitliği *toplama değer*, ölçüsü *fayda*, ölçütü *marjinal fayda* olan, parasal temelli *sübjektif iktisadi değer teorisi* de bu saiklerle inşa edilmiş olacaktır.

Sonuç

Smith ile birlikte başlayan klasik iktisadi düşünce dönemi öncesinde iktisadi değer, uzunca süreler ölçüsü para (veya değerli madenler) olduğu düşünülen biçimde ele alındığını, iktisadi değer öncelikle ahlak ve zenginleşme ile ilgili bir konu olarak görüldüğünü söylemek mümkündür. İktisadi değer iktisadi sistemin organizasyonu, mikro ve makro tahlili, gelişme/büyüme ve bölüşüm ile ilgili bir konu ve sorgulama olduğunun anlaşılması, Smith sayesinde. Üretim ve ticaret önündeki engeller azaldıkça üretimde uzmanlıkların artarak toplumsal iş bölümünün kompleksleştiği, üretici unsurların sınıfsallaşmaya başladığı bir tarihsel evrede, özde bir etik felsefecisi olan Smith'in ulusların büyüme rekabeti ve refahı bağlamında iktisadi alanı bir düşünür olarak gözlem, düşünme ve bunları bilimsel bir hünerle aktarma uğraşısına giriştiği görülmüştür. Bu kapsamda iktisadi değer, Smith için insanlar arası iktisadi ilişkileri, üretim ve değişim faaliyetini, emek, ara malı, sermaye, nihai mal akışlarını açıklayan ve bu olay ve olguları anlamlandıran bir kavram olmuştur.

Smith bu kavramı ilkel insan ilişkileri bağlamında ele aldığı anda, kaynağı, ölçüsü ve ölçütü emek ve miktarı olan bir çerçevede anlamlandırarak, *ihativa edilen emek (miktarı)* olarak bilinen iktisadi değer tezine; özel mülkiyet ve sermaye araçlarının bulunduğu ilerlemiş ve kompleksleşmiş toplumdaki insan ilişkileri bağlamında ele aldığı anda da, üretimin girdi unsurlarını önce ayırıştırıp sonra konsolide eden çerçevede anlamlandırarak, *toplama değer* olarak bilinen iktisadi değer tezine ulaşmıştır. Her iki farklı toplumsal evre için de değer açıklamasının objektivite temelinde yapılması gerektiği düşüncesinden kopmayan Smith, iş ilerlemiş toplumda mal değerlerinin birbirine olan farklarının ve girdi ile çıktı değerlerinin ortak bir payda üzerinden açıklanabilmesi gereği hasıl olunca da -son derece tartışmalı bir başvuru olan- *kumanda edilen emek* olarak bilinen değer tezine ulaşmıştır. *Kumanda edilen emek*, emeğin kendi değeri (ücret ve birim ücret) ölçü ve ölçüt olarak kabul edildiğinde, Smith için üretim ve çıktı değeri eşitliğini ileri toplum bağlamında gösterebilen, toplama değeri iktisadi değer kaynağının emek olduğu fikrinden tam olarak koparmadan yaşatabilen bir tamamlayıcı tez idi. Öte yandan, bu tez, objektivite temelli değer açıklamasını sübjektivite temeline yönlendiren ve Smith'in ilk iddiası olan iktisadi değer parasal düzlemde açıklanmaması gerektiği ön koşulunu zedeleyen çelişkili bir önerme olarak da değerlendirilmiştir.

Smith'in iktisadi değeri açıklamak için geliştirdiği tezleri, iktisadi sistemin organizasyonunun, büyümenin, mikro ve makro iktisadi olayların birbiri ile olan bağının, sistemin unsur ve bileşenleri ile bunların birbiri ile etkileşimindeki uyum ve uyumsuzluklarının tasviri için son derece yeterli ve değerli açıklamalar olarak değerlendirilmişken; bu tezlerin

teknik açıdan birbirini teyit eden tutarlılığı ortaya koyup koymadığı noktasında da eleştirilmişlerdir. Bu eleştiriler aynı zamanda, iktisadi değerin mutlak objektif açıklamasının yapılabiliirliğinin mümkün olduğu ve olmadığı, haz ve fayda unsurlarını dışlayan objektivist yaklaşımın piyasa mekanizmasının doğasını çözmekte yeterli olduğu ve olmadığı, Smith'in üzerine derinlemesine eğilmediği fakat başlı başına çok önemli bir konu olan bölüşümün iktisadi sistem bağlamında nereye oturtulacağı ve gelişme/büyüme-bölüşüm ilişkilerinin nasıl açıklanacağı gibi iktisadi düşünceyi ilerleten sorgulamalara da eşlik etmişlerdir.

İktisadi düşünceyi ilerleten bu sorgulamaların gündeme gelmesi, Smith'in tezleri sayesinde. Emeğin yalnız başına iktisadi değer ölçüsü olup olamayacağı, sermayenin bir emek türü ve cinsi olarak görülüp görülemeyeceği, toplama değerin objektivite temelinde mi yoksa bundan ayrıca (fayda esaslı sübjektif değer yaklaşımı kapsamında) mı kullanılması gerektiği gibi Smith'in ardına düşünsel miras olarak bıraktığı sorgu ve tartışma zeminleri, iktisadi değer teorilerinin ortaya çıkmasını sağlayacak bir temeli yaratmıştır. Smith tezleri üzerine, iktisadi sistemin ileri toplum bağlamında da emek ölçüsü ve ölçütü esas alınarak pekala açıklanabileceği fikri Ricardocu değer teorisinin; emek kaynak, ölçü ve ölçüt esas alınarak tüm tarihin, tarihsel evrelerin ve iktisadi sistemin özünün mutlak anlamda açıklanabileceği fikri Marksist değer teorisinin; objektiviteye dayalı sistem açıklamalarının piyasanın içsel uyumundaki dinamiği açıklamadığı ve açıklayamayacağı fikri de neoklasik değer teorisinin ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

Sonuç olarak, günümüzde de hala sonu gelmez temel bir tartışma olarak (emek-değer fikrinin yaşatılabilirliğine inananlar ile inanmayanlar arasında) süregittiği gözlenen iktisadi sistemin kurucu unsurunun emek gücü ve üretkenliği mi yoksa kişilerin haz ve faydaları mı olduğu sorusuna müşterek kesin bir yanıt verilememesi, temeli ve kökeni Smith'in iktisadi değer açıklamaları ile yarattığı düşünsel sorgulama zeminine kadar geri götürülebilecek bir süreçtir. Smith'in iktisadi değer açıklamaları, ortaya koyduğu tezlerin mutlak olarak doğru, yahut teknik açıdan birbirleri ile tutarlı olmalarından ötürü değil; iktisadi değer teorilerinin tamamen O'nun yarattığı düşünsel sorgulama zemini üzerine inşa edilecek olmasından ötürü önem arz etmiş ve değerli görülmüşlerdir. Smith'in değer açıklamaları ile iktisadi yeni bir aşamaya geçiren, üzerine geliştirilecek fikirlerin filizlenmesini ve sınıflara ayrılabilmesini sağlayan bir katkıyı insanlığın düşünce dünyasına armağan ettiği muhakkaktır.²¹

Kaynaklar

AGRAWAL, S. (2022). Theory of value - analyzing the classical, marxist and contemporary approaches towards evolution of value theory. *Journal of Research in Humanities and Social Science*, 10(4), 7-13.

BARBER, W. J. (1995). *İktisadi düşünce tarihi*. İstanbul: Şule Yayınları.

BOCUTOĞLU, E. (2012). İktisat teorisinde emeğin öyküsü: Değerin kaynağı olan emekten marjinal faydanın türevi olan emeğe yolculuk. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 1(1), 127-150.

BOZPINAR, C. (2020). Marx öncesi emek değer teorisi: Genel bir bakış. *Politik Ekonomik Kuram*, 4(1), 72-93.

DAS GUPTA, A. K. (1960). Adam Smith on value. *Indian Economic Review*, 5(2), 105-115.

DOBB, M. (1973). *Theories of value and distribution since Adam Smith: Ideology and economic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

DOUGLAS, P. H. (1966). Smith's theory of value and distribution. In J. M. Clark, P. H. Douglas, J. H. Hollander, G. R. Morrow, M. Playi and J. Viner (Eds.), *Adam Smith 1776-1926 (Lectures to Commemorate the Sesqui-centennial of the Wealth of Nations)* (pp. 77-115). Newyork: Augustus M. Kelley Publishers.

GAREGNANI, P. (1984). Value and distribution in the classical economists and Marx. *Oxford Economic Papers*, 36(2), 291-325.

GENÇ, S. Y., ÇAĞLAYAN, T. (2017). İktisadi düşüncede değerin kaynağı sorunsalı. *Çalışma ve Toplum*, 2(53), 667-680.

GRAAM, W. S. (1988). The movement from real to abstract value theory, 1817-1959. *Cambridge Journal of Economics*, 12(2), 225-246.

HUECKEL, G. (2000). The labor 'embodied' in Smith's labor-commanded measure: A 'rationally reconstructed' legend. *Journal of the History of Economic Thought*, 22(4), 461-485.

HUNT, E. K. (2009). *İktisadi düşünce tarihi*. Ankara: Dost Kitabevi.

²¹Ricardocu değer teorisi, sermayenin emek cinsinden kesin ifadesinin reddedilemez ispatının yapılamadığı anlamına gelen ve *modifikasyon (tadilat) problemi* olarak bilinen sorununu tam olarak aşamadığı, Marksist değer teorisi de bütünsel sosyal emek ile bireysel sosyal emek-zaman arasındaki geçiş sorununu fiyat mekanizmasına tahvil ederek parasal ortam koşullarına göre göstermeyi tam olarak başaramadığı noktasında eleştirilmekte; ancak bir taraftan post-Ricardocu ve post-Marksistlerin de bu açmazları gündemde tutarak çeşitli yollardan çözmeye çalıştıklarına şahit olunmaktadır. Neoklasik değer teorisi ise bütün bir iktisadi sistem açıklamasını özü bir muamma olan ve kişiden kişiye değişen haz ve faydanın üzerine yerleştirmiş olmaktan, parasal temelin ezeli ve ebedi esas olmağına güvenilemeyeceğinden ötürü, bunun gerçek iktisat olup olmadığı bakımından kendisine yöneltilen eleştirileri üzerinde taşımaya devam etmektedir.

- KAUSHIL, S. (1973). The case of Adam Smith's value analysis. *Oxford Economic Papers*, 25(1), 60-71.
- KAZGAN, G. (2012). Adam Smith ve 'Milletlerin Zenginliği' üzerine. A. Smith, *Milletlerin zenginliği içinde* (Önsöz, ss. 5-26). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- KAZGAN, G. (2018). *İktisadi düşünce veya politik iktisadın evrimi* (21. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- KENNEDY, G. (2008). *Adam Smith*. Newyork: Palgrave Macmillian.
- KOYUNCU, T. (2020). Emek değer teorisi ve fayda değer teorisinin karşılaştırılmalı analizi. *Economics Literature*, 2(1), 20-33.
- KURUÇ, B. (1970). *Ricardo iktisadının bazı metod sorunları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No. 301.
- KÜÇÜKKALAY, A. M. (2015). *İktisadi düşünce tarihi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- MEACCI, F. (2012). On Smith's ambiguities on value and wealth. *History of Political Economy*, 44(4), 663-689.
- MEACCI, F. (2014, May 29). *Ricardo's and Malthus's common error in their conflicting theories of the value of labour*. Presented at ESHET Conference, Lausanne. Erişim Tarihi: 01.06.2025, https://www.researchgate.net/publication/262535215_Ricardo's_and_Malthus's_common_error_in_their_conflicting_theories_of_the_value_oif_labour
- MEEK, R. L. (1956). *Studies in the labour theory of value*. London: Lawrence & Wishart.
- NALDI, N. (2003). Labor employed in production and labor embodied: A Ricardian conjecture. *Cambridge Journal of Economics*, 27(4), 547-562.
- PEACH, T. (2008). A note of dissent on the 'index number' interpretation of Adam Smith's 'real measure'. *Cambridge Journal of Economics*, 32(5), 821-826.
- PEACH, T. (2010). Measuring 'the happiness of nations': The conundrum of Adam Smith's real measure of exchangeable value. *History of Political Economy*, 42(3), 403-424.
- PIEL, J. (1999). *Adam Smith and economic science*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- RAHIM, E. (2011). The concept of abstract labour in Adam Smith's system of thought. *Review of Political Economy*, 23(1), 95-110.
- ROSENBLUTH, G. (1969). A note on labour, wages, and rent in Smith's theory of value. *The Canadian Journal of Economics*, 2(2), 308-314.
- SAVRAN, S. (1997). Ricardo'nun dehası ve körlüğü. D. Ricardo, *Ekonomi politiğin ve vergilendirmenin ilkeleri içinde* (Çev. T. Ertan, ss. 7-21). İstanbul: Belge Yayınları.
- SHAPIRO, M. J. (2002). *Reading "Adam Smith" desire, history and value*. Newyork: Rowman & Littlefield Publishers.
- SINHA, A. (2010). *Theories of value from Adam Smith to Pierro Sraffa*. London: Routledge.
- SMITH, A. (2012). *Milletlerin zenginliği* (6. Basım). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- SMITH, A. (2018). *Hukuk üzerine: Adalet, kamu düzeni, devletin gelirleri ve silahlı güçler* (Çev. A. Celiloğlu). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- SMITH, A. (2025). *Ahlaki duygular kuramı* (Çev. D. Kızılay). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- TUTAN, M. U., BOWEN, B. R. (2005). *History of economic thoughts and theories*. İzmir: İzmir University of Economic Publications.
- VIVENZA, G. (2001). *Adam Smith and the classics*. Oxford: Oxford University Press.
- WEST, E. G. (1982). Ricardo in historical perspective. *The Canadian Journal of Economics*, 15, 308-326.

Summary

Before the time of classical economy, it had longly been thought that the measure of economic value was simply money and the relation between value and the economic organisation was not on the intellectual thinking agenda. When it came to question the relation between value and the production and economic organization, it has been needed an objective and universal explanation of economic value. If the value could be explained rather than the money terms that would mean to know the way bettering production and economic organization. When thinkers started to see and analyze economy in this way, they turned the economic value explanations to which the source of value was only and/or primarily labour and not only and/or primarily labour. Smith, in scientific manner, was the first who questioned the relation between value and economic organisation, and developed explanations on labour alone and non-labour alone explanations of economic value. He succeeded in laying foundation of later discussions for value and economic system relation questionings and economic value theories that would follow. Smith's explanations became the base for all brand new ideas on those matters.

Smith's theses of economic value were essentially three, namely; labour embodied, aggregate value and labour commaned, which all together created a foundation of intellectual questionings and were passed on as a legacy to

his successors. Smith's theses created three main frameworks of questioning that would dominate the agenda of economic thought until the utility and marginal utility centered economic value paradigm emerged and the diamond-water paradox was resolved:

Can labour really be the sole measure of economic value?

Can capital, as a production input, be expressed in terms of labour?

Can the aggregate value approach be considered as an explanation within the scope of labour-value? Or should it be concerned out of the scope of labour-value?

Value theorists who rose on this ground of questionings, developed their own theories of economic value by discussing, criticizing and revisioning Smith's propositions.

Ricardo, for example, criticized Smith's labour commanded thesis and backed the labour embodied thesis. He, in his own theory of economic value, attempted to demonstrate that -under certain conditions- Smith's labour embodied thesis, which was valid for Smith only in primitive economy, was valid on the context of all times.

Marx, criticized Smith that he indeed not fully understand the true meaning of labour. Marx said that Smith's theses other than the principle of labour embodied, was tautologies. He than, in his own theory of economic value attempted to provide an absolute labour-value explanation in which he claimed that the non-labour factors of production also derives their value from labour.

Neoclassical economists also criticized Smith from a common point of his ignorance that the utility factor is missing in all of his explanations. This was a great deficiency according to them. For neoclassicals, the attempt to explain economic value based entirely on an objectivity ground was wrong. They affirm in principle that the price (monetary exchange value) is the economic value itself. Smith's aggregate value thesis was an explanation which has a sense and usability for the explanation of production value, but has no sense for the explanation of commodity value. Additionally, for them, a mutual value relation establishment was needed and possible to set between the production factor values and commodity value on the basis of utility measure.

To conclude, the importance of economic value explanations of Smith, did not come neither from their technical consistency with each other nor the confirmation of laterers as they are, but it did come from the fact that all subsequent questionings and discussions on the subject would go on his propositions and the intellectual base he created. The rethinkable and criticizable propositional legacy he left behind was Smith's real contribution to the development of economic thought in terms of the idea and the theories of economic value.